

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
IURIDICA MONOGRAPHIA XLV — 1985

PRÁVNÍ VĚDOMÍ

(Vybrané problémy)

JANA SLUNÉČKOVÁ

Knihovna PF UK

3 1 2 5 8 6 0 3 0 9

UNIVERZITA KARLOVA
PRAHA

Recenzoval: akademik Viktor Knapp

Právnická fakulta Univerzity Karlovy	
Inv. č.:	40 803/0 309/86

pr

OBSAH

Úvod	7
<i>Část první</i>	
Mládež v socialistické společnosti	13
1. Postavení mládeže v socialistické společnosti	13
2. Struktura dotázaného souboru	16
3. Proces socializace mládeže v socialismu	21
4. K pojmu mládeže	23
5. Vědomí mládeže v socialistické společnosti	24
<i>Část druhá</i>	
Právní vědomí v socialistické společnosti	29
1. Poznámka k pojmu právního vědomí	30
2. Třídnost právního vědomí v období výstavby socialistické společnosti	32
3. Právní vědomí a občanská nauka	34
4. Teorie odrazu a právní vědomí	45
5. Společenské hodnoty a právo, hodnotová orientace dotázaných studentů	53
6. Právní vědomí a právní regulace společenských vztahů	60
7. Informovanost dotázaných studentů o vybraných otázkách platného trestního práva	66
8. K některým problémům tvorby socialistického právního vědomí	77
Rezumé	94

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	7
<i>Первый раздел</i>	
Молодежь в социалистическом обществе	13
1. Положение молодежи в социалистическом обществе	13
2. Структура опрошенного набора	16
3. Процесс социализации молодежи при социализме	21
4. К понятию молодежь	23
5. Сознание молодежи в социалистическом обществе	24
<i>Второй раздел</i>	
Правовое сознание в социалистическом обществе	29
1. Примечание к понятию правовое сознание	30
2. Классовая направленность правового сознания в период строительства социалистического общества	32
3. Правовое сознание и обществоведение	34
4. Теория отражения и правовое сознание	45
5. Общественные ценности и право, ориентировка на ценности опрошенными студентами	53
6. Правовое сознание и правовое регулирование общественных отношений	60
7. Информированность опрошенных студентов об избранных вопросах действующего уголовного права	66
8. К некоторым проблемам формирования социалистического правового сознания	77
Резюме	94

ÚVOD

Současné vývojové období naší společnosti je charakteristické zaměřením ke změně vědomí lidí, k přeměně vědomí lidí v socialistické uvědomění. Je zřejmé, že toto zaměření přináší značné problémy jak v teorii, tak v praxi.

Ve snaze vysvětlit složitost problematiky se neobejdu bez zopakování známého faktu o tom, že společenské bytí se odráží ve společenském vědomí. Dialektický vztah mezi vědomím a bytím je rovněž další známou skutečností. A je též i evidentní, že k přeměně bytí, k jeho směřování k vyššímu typu je třeba změn ve vědomí společnosti. „Je to tedy,“ jak napsal V. I. Lenin, „jakýsi začarovaný kruh... Jak známo, řeší se podobné rozpory v praxi prolomením tohoto začarovaného kruhu, přelomem ve smýšlení mas, hrdinskou iniciativou jednotlivých skupin, která má v tomto přelomu často rozhodující význam.“¹⁾

Posuzujeme-li z tohoto hlediska socialistickou revoluci, nutně dospějeme k závěru, že socialistická revoluce nespočívá v pouhém převzetí politické moci dělnickou třídou a ve vybudování moci ekonomické. Socialistická revoluce spočívá i ve vytvoření nových společenských vztahů, založených na socialistickém humanismu. Tvůrcem těchto vztahů jsou třídy pracujících, vedených dělnickou třídou, v čele s komunistickou stranou.

Socialistická revoluce není rychlý, v krátkém časovém období uskutečnitelný skok, ale *je to proces, který v měřítku jedné země zahrnuje celou historickou epochu.*

V oblasti společenské základny lze za revoluční změnu označit vznik socialistického vlastnictví výrobních prostředků, založeného na jednotě vlastnictví státního a skupinového. V třídní a sociální struktuře společnosti jde především o zánik antagonistických tříd a vznik socialistické dělnické třídy, družstevního rolnictva a vrstvy socialistické pracující inteligence, spojené svými zájmy se zájmy dělnické třídy. V politice je to vznik diktatury proletariátu a vyvíjejícího se socialistického politického systému směrem ke všelidovému státu. V oblasti společenského vědomí znamená socialistická revoluce vítězství vědeckého světového názoru a socialistické ideologie, respektující soulad mezi individuálními a celospolečenskými zájmy lidí, žijících ve společnosti. V oblasti způsobu života vede k tomu, že lidé se stávají uvědomělými a aktivními uskutečňovateli cílů, jež si socialistická společnost klade.

¹⁾ Lenin V. I.: Spisy sv. 29. Praha 1955, str. 420.

Socialistická revoluce, chápána jako typ revoluce sociální, je souborem kvalitativních změn ve všech oblastech života společnosti. Tyto změny probíhají v dlouhodobém sociálním procesu vývoje, přičemž jsou navzájem mezi sebou v dialektické jednotě; změna v jedné oblasti společenského života není totiž myslitelná bez předcházejících a následných změn v dalších oblastech života společnosti. Změny, probíhající v oblasti ekonomiky, podmiňují změny v politice, ty opět podmiňují změny v oblasti společenského vědomí a v oblasti způsobu života a naopak vědomí a způsob života ovlivňují prostřednictvím lidské praxe zpětně oblast politiky a vedou i k postupným změnám v ekonomice socialistické společnosti.²⁾

Socialistickou revoluci můžeme z tohoto hlediska charakterizovat i jako dlouhodobý proces, který není nezbytným jen proto, že nelze jiným způsobem než revolucí svrhnout buržoazii, ale je nezbytným i proto, že nastupující třída se jen v socialistické revoluci a socialistickou revolucí stává schopnou — řečeno slovy Leninovými — zbavit všech starých ohavností a vytvořit novou humánní společnost.³⁾

Z těchto i dalších důvodů se společenské vědy zamýšlejí nad otázkami tvorby společenského vědomí, jeho zpětného vlivu na společenské bytí, nad problémy vzniku deformací ve vědomí skupin a jedinců atd. Snaží se o definici jednotlivých forem vědomí, o sledování mechanismu tvorby společenského vědomí a o sledování mechanismu tvorby jeho jednotlivých forem apod.

Tvorba vědomí jednotlivců, skupin a společnosti je společensky podmíněná. A právě proto, že tvorba vědomí je společensky podmíněná, lze i předvídat, jakým směrem se bude v nadcházejícím bližším či vzdálenějším období vědomí vyvíjet. To však předpokládá schopnost postihnout mechanismy, které působí na vědomí lidí, na jejich postoje a jednání. Předpokládá to i schopnost postihnout a posléze i ovládnout mechanismy, jež ve společnosti působí při regulaci vztahů a jednání lidí v těchto vztazích opačně či odlišně ve srovnání s našimi snahami a námi předpokládanými efekty a cíli.

Předvídat vývoj vědomí není jednoduché a snadné. Nelze se při této snaze obejít bez prognostiky. V podstatě jde o prognostiku komplexu jevů, jež jsou navzájem propojeny a ovlivňují se, a na základě prognostiky o vytvoření adekvátních metod regulace vývoje těchto jevů. Metod, jež mohou a mají posloužit v praxi při řízení socialistické společnosti.

Právní vědomí jako specifická forma společenského vědomí je jevem, který podstatně ovlivňuje regulaci společenských vztahů a i působí jak

²⁾ Viz Kučera St.: O socialistické revoluci. Praha 1980, str. 11.

³⁾ Viz i Marx K., Engels B.: Vybrané spisy II. Praha 1950, str. 157—158.

aktivně, tak i pasívně, na tvorbu norem a metod, jimiž jsou společenské vztahy v socialismu regulovány a usměrňovány.

Právní vědomí je jevem, který má značný vliv na prognózování dalšího vývoje socialistické společnosti. A má i všechna kritéria potřebná k prognózování vývoje práva a vývoje právní regulace. K těmto kritériím patří: „a) význam problému pro rozvoj právní teorie a praxe, b) perspektivnost problému, c) existence dostatečných vědeckých znalostí pro výzkum vznikajících problémů“.⁴⁾

Z projevů právního vědomí jednotlivců a skupin a zároveň síly vlivu socialistického právního vědomí na právní vědomí jednotlivců a skupin lze odvodit konkrétní prognostickou situaci pro určení procesu formování socialistického právního vědomí, dalšího vývoje socialistických právních vztahů, pro efektivnost regulace právních vztahů a tím také i pro tvorbu práva.

V této souvislosti se domnívám, že bude nutné v teorii právního vědomí rozpracovat i několik dalších problémů. Předně bude potřebné rozlišit „objektivní“ vývoj právního vědomí a vývoj regulujícího působení právního vědomí či jeho regulačních schopností, a to jak samoregulačních, tak i působení na jiné formy vědomí. Dále je potřebné i zkoumat vývoj objektivních vztahů, regulovaných právním vědomím či regulovaných pomocí právního vědomí. A v neposlední řadě i možnosti a meze takové regulace.

Je nepochybné, že tyto otázky jsou nesmírně složité a vyžadují hluboké znalosti stavu právního vědomí v naší společnosti a trendu jeho vývoje, vyžadují spolupráci pracovníků mnoha vědních oborů a pracovníků praxe.

Právní vědomí je třeba nejdříve empiricky zkoumat a teprve na základě analýzy výzkumu zpracovat otázky, jež nás zajímají z hlediska teorie a společenské praxe. Proto jsme přistoupili k empirickému výzkumu právního vědomí studentů vybraných fakult Univerzity Karlovy.

Empiricky jsme zkoumali právní vědomí vysokoškolských studentů prvních ročníků fakulty všeobecného lékařství, fakulty žurnalistiky a pedagogické fakulty UK. Zkoumali jsme v podstatě právní vědomí absolventů středních škol, kteří prvním rokem studují na vysoké škole. Ověřovací skupinou byli studenti čtvrtých ročníků (resp. pátého ročníku fakulty všeobecného lékařství) těchto vybraných fakult UK.

Výzkumem právního vědomí jsme chtěli zjistit za prvé základní znalosti o státu a právu v konfrontaci s rozsahem výuky občanské nauky na základních a středních školách. Při sestavování otázek jsme proto z větší části vycházeli z učebnic občanské nauky určených pro šestou třídu ZŠ až poslední ročník gymnázia. Za druhé jsme zkoumali i postoje studentů

⁴⁾ Právo a sociologie. Praha 1978, str. 87.

a jejich právní citění s jistým akcentem na mínění o kriminalitě. A za třetí jsme zkoumali i morální a politické klima ve studentském prostředí.

Zaměření výzkumu je determinováno úvahou o tom, že právní vědomí je nutné zkoumat z multidimenzionálních hledisek a zejména nikoli izolovaně od ostatních forem společenského vědomí. Domnívám se totiž, že právní vědomí ani od ostatních forem vědomí izolovaně nevzniká ani izolovaně ve vztahu k socialistické společnosti, státu, kolektivům a jedincům se neprojevuje.

Výzkum právního vědomí studentů vybraných fakult UK je pouhým řezem v konkrétním studentském prostředí, v konkrétní chvíli. Navíc je nutně poznamenán problémy, se kterými jsme se setkávali v průběhu výzkumných prací. Týkaly se nedostatku finančního zabezpečení výzkumu, nedostatečného počtu pracovníků podílejících se na výzkumu a ne přílišnou ochotou jednotlivých fakult, na nichž výzkum probíhal, ke spolupráci.

Na přípravě výzkumu a zpracování Závěrečné zprávy o výzkumu právního vědomí studentů vybraných fakult UK se pod vedením odpovědné řešitelky doc. dr. J. Slunéčkové, CSc., podíleli interní spolupracovníci doc. dr. O. Novotný, CSc., který připravil otázky a zpracoval odpovědi o kriminalitě, a dále externí spolupracovníci-sociologové dr. M. Šimek a dr. H. Kasalová, zaměstnanci Ústavu pro výzkum kultury ministerstva kultury ČR.

Závěrečnou zprávu hodnotila oponentura v rámci hlavního úkolu SPZV VIII-6-9.

Empirický výzkum právního vědomí studentů vybraných fakult UK je pouhou sondou. Má proto jako každá sonda tradiční slabiny a nedostatky. Vyhodnocení výzkumu samo o sobě nemůže vést k poznatkům reprezentativního charakteru. Tak jako tomu bývá u většiny sond obvyklé, ani vybraný soubor není souborem reprezentativním. Výsledky, které jsme získali, je třeba porovnávat se zjištěními dalších výzkumů mládeže, zejména vysokoškolských studentů, a se zjištěními dalších výzkumů právního vědomí.

Přesto, podle našeho mínění, mají zjištěné údaje vypovídací schopnost o absolventech středních škol, studujících prvním rokem na školách vysokých a o studentech vybraných fakult UK. Zjištěné závěry mohou posloužit i k ujasnění názorů na výuku občanské nauky na základních a středních školách, na výuku některých společenskovědních předmětů na vysokých školách a k ovlivnění tvorby žádoucího morálně politického klimatu na vysokých školách.

Právní vědomí studentů vybraných fakult UK jsme zjišťovali metodou dotazování. Užili jsme dvojího druhu otázek: za prvé otázek, po nichž dáváme několik odpovědí na výběr, a za druhé tzv. otázek otevřených.

Sběr dat proběhl v prvních čtrnácti dnech prosince 1979, vždy na příslušné fakultě za přítomnosti některých členů výzkumného týmu, jejichž povinností bylo provést instruktáž studentů a informovat studenty během vyplňování dotazníků. Uvádím-li v částech věnovaných empirickým zjištěním údaje, týkající se konkrétních ročníků jednotlivých fakult, jde o příslušné ročníky let 1979—1980.

Členové výzkumného týmu vyplněné dotazníky shromáždili a provedli předběžnou kontrolu jejich vyplnění.

Oponentní řízení potvrdilo, že výběr posluchačů i sběr dat proběhl v souladu s požadavky, které jsou na takový druh výzkumu kladeny.

Dotazníky jsou vyhodnoceny podle programů Clas 1 a Clas 2. Program Clas 1 je určen pro zpracování prvního stupně třídění a obsahuje tyto výstupy:

1. výpočet absolutních a relativních četností jednotlivých tříd odpovědí;
2. redukce výběrového souboru o nulové odpovědi;
3. výpočet absolutních a relativních četností tříd redukovaného souboru;
4. výpočet základních statistik — mediánu, výběrového průměru, výběrové standardní odchylky a variačního koeficientu;
5. výpočet konfidenčního intervalu pro průměr.

Použití jednotlivých výstupů ovšem závisí na typu škály proměnné. Zpracování prvního stupně třídění jsme provedli jednak za celý soubor dotázaných, jednak za jednotlivé podsoubory, takže výsledky jsme vzájemně mohli srovnávat. Výsledky třídění prvního stupně jednotlivých podskupin tvoří základ závěrečné zprávy.

Výstupem programu Clas 2, určeného pro zpracování druhého stupně třídění, jsou kontingenční tabulky, které obsahují:

1. absolutní četnosti celkové
2. relativní četnosti celkové
3. relativní četnosti řádkové
4. relativní četnosti sloupcové

a následující statistiky:

1. znaménkové schéma
2. X^2 -test hypotézy nezávislosti
3. hodnota CNORM koeficientu
4. hodnota Spearmanova korelačního koeficientu.

Vzhledem k tomu, že soubor dotázaných studentů je homogenní, užili jsme třídění druhého stupně v omezeném rozsahu. A to především k hlubšímu poznání struktury dotázaného souboru.

Práce, kterou předkládám, je *do určité míry teoretickým zobecněním empirického výzkumu* právního vědomí studentů vybraných fakult UK. Je zobecněním, jež by mělo napomoci vytvořit určitá východiska pro další teoretické závěry použitelné v praxi. Zároveň, v jisté míře, je po-

rovnáním výsledků některých empirických výzkumů právního vědomí a výzkumu mládeže předcházejících i novějších.

Práce si proto neklade za svůj cíl tvorbu definic. Přesto však, v souvislosti s vypracováním projektu, vlastním výzkumem a jeho vyhodnocením, byla jsem nucena se zabývat některými teoretickými úvahami. Tyto úvahy se týkají za prvé postavení mládeže v socialistické společnosti a některých dalších otázek sociologie mládeže a za druhé v podstatnější míře otázek právního vědomí. Pokud se tedy v úvodní části zabývám některými sociologickými problémy, směřuji k objasnění vybraných problémů právního vědomí, které tvoří podstatnou část této práce.

Upřímně děkuji na tomto místě akademiku Viktoru Knappovi, který od počátku sledoval tuto práci a cennými připomínkami, přátelským porozuměním a slovy povzbuzení přispěl k jejímu dohotovení. Za připomínky děkuji i doc. dr. Stanislavu Kučerovi, CSc.

ČÁST PRVÁ

Mládež v socialistické společnosti

Základním subjektivním činitelem progresivních revolučních změn socialistické společnosti, jejího dalšího vývoje směrem ke společnosti komunistické je dělnická třída v čele s komunistickou stranou. V rozvoji socialistické společnosti v akceleraci sociálních změn má významnou roli i mládež. Je zcela nezastupitelná ve svém úkolu návaznosti generací a je i povolána k posunu rozvoje socialistických společenských vztahů na vyšší úroveň.

V procesu sblížování dělnické třídy s družstevním rolnictvem a pracující inteligencí vstupuje mládež do historie jako vážný činitel dynamického rozvoje sociálně třídní struktury společnosti. Je zdrojem, z něhož čerpá a doplňuje se dělnická třída a tím i roste možnost jejího budoucího vlivu na urychlení procesu sblížování tříd v socialismu.⁵⁾ To jsou důvody, pro které je věnována mládeži v socialistické společnosti značná pozornost.

V. I. Lenin, když hovořil o mládeži, zdůrazňoval vždy její úlohu, spočívající v návaznosti generací. Návaznost generací viděl jako vazbu mezi „předcházejícími a následujícími revolucionáři...“.⁶⁾ Zdůrazňoval, že ve společnosti, která je třídně rozdělena, působí různá ideologie. Garantem zajištění návaznosti revolučních ideálů generace předcházející a generace nastupující je komunistická strana. Zajistit návaznost revolučních ideálů je úkolem nelehkým. Znamená to, že mládež se musí stát nositelem pokrokových tradic třídy proletariátu a třídy dělnické a tyto tradice rozvíjet a při rozvíjení nových tradic na tyto tradice navazovat. Proto naší mládeži je třeba vštěpovat základní vlastnosti pokrokového člověka socialistické společnosti, jako jsou: „pracovitost, bohatý citový život, smysl pro kolektiv, pro povinnost, přímé a čestné jednání, vůle a zájem aktivně se podílet na rozvoji i obraně socialistické společnosti“.⁷⁾

1. POSTAVENÍ MLÁDEŽE V SOCIALISTICKÉ SPOLEČNOSTI

Člověk žije ve společnosti, kterou vytváří, rozvíjí. Zároveň však tato společnost je pro něho objektivní realitou. A tato společnost člověka vychovává. Mladého člověka vychovává společnost komplexně v plném slova smyslu: vychovává ho po stránce fyzické, psychické, for-

⁵⁾ Viz Mládež a společnost. Bratislava 1980, str. 215.

⁶⁾ Lenin V. I.: Spisy sv. 29. Praha 1955, str. 336.

⁷⁾ Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ. Praha 1981, str. 38.

muje jeho vztah k okolnímu světu atd. A přitom na mladého člověka působí jako celek všemi svými součástmi, všemi svými socializačními činiteli.

Je nepochybné, že základním výchovným činitelem v socialistické společnosti je rodina. Je známé, že selže-li rodina se svou výchovnou funkcí, je narušen vztah mladého člověka ke společnosti natolik, že se svým jednáním dostává do konfliktu se společenskými pravidly chování. V mnoha případech vrcholí tento konflikt jednáním trestněprávním. Víme, že více než polovina mladých pachatelů trestných činů pochází z narušených rodin, které neplní výchovnou funkci.

Úlohu rodiny jako výchovného činitele může sice nahradit jiný výchovný kolektiv, který je schopný působit na jedince s dostatečnou silou autority. Nicméně skutečnost existence narušené rodiny ztěžuje schopnost adaptace mladého člověka v kolektiv a ve společnosti.

Není mým záměrem zabývat se postavením a rolí rodiny ve společnosti při výchově mladého člověka. Úlohu rodiny dovozují jako předznamenání a uvedení myšlenky o tom, že v socialistické společnosti při výchově mládeže nejde pouze o výchovu rodinou, v rámci rodinných tradic a příslušnosti rodiny k určité třídě. Nejde ani o pouhou sociální adaptaci mladého člověka ve společnosti, jako je tomu ve společnostech třídně antagonistických.

Právě proto, že mládež je vážným činitelem dynamického rozvoje sociálně třídní struktury společnosti a je povolána k posunu společenských vztahů socialismu na vyšší úroveň, je třeba, aby ji vychovávala celá společnost. Je to právě mládež, která jako nová generace „jednak pokračuje za úplně změněných podmínek v tradiční činnosti, jednak úplně změněnou činností modifikuje staré okolnosti“⁸⁾ Mládež je třeba vést k pochopení skutečnosti, že nastupující generace vychází z dědictví zanechaného a vytvořeného generací předcházející a generacemi předcházejícími, tedy z dědictví otců, kteří čerpali a rozvíjeli dědictví zanechané předchůdci.

Nastupující generace využívá dědictví. Využívá zkušeností předcházejících generací a pokračuje v činnosti těchto generací. Ale zároveň obohacuje tuto činnost o nové výsledky, zkušenosti, které přinášejí i nové formy a metody činnosti.

Faktem určité negace přebíraného dědictví se i činnost společnosti do určité míry komplikuje. A právě v této komplikaci leží i více či méně komplikovaný vztah mezi generací nastupující a generací, jež dědictví předává. V tom spočívá subjektivní stránka rozporu dvou generací. Subjektivní stránka rozporu je dána vztahem generací k dědictví, jakýmsi hodnocením tohoto dědictví.

⁸⁾ Marx K., Engels B.: Spisy sv. 3. Praha 1962, str. 58—59.

Socialistická společnost v postupu svého vývoje tento rozpor, který existuje ve všech třídních společnostech a který se v antagonistických společnostech přeměňuje v konflikt mezi dvěma generacemi, řeší.

Avšak zejména v nižších vývojových stupních socialismu nelze tento rozpor vyřešit z objektivních důvodů tak, aby z něho nevznikaly jisté komplikace. Domnívám se, že rozpor mezi generací nastupující a předcházející bude existovat tak dlouho, dokud budou existovat generace lidí. Takový rozpor mezi generací předcházející a nastupující, i když může vytvářet konfliktní situace ve společnosti, je hnací silou společenského vývoje.

Někdy dochází k úvahám o tom, že rozpor mezi nastupující a předcházející generací vychází z nedostatku vážnosti mladé generace k tomu, co jí předává generace předcházející. Takové úvahy nejsou oprávněné. Porovnáme-li vztah nastupující generace k dědictví předávanému generací předcházející v různých obdobích, zjišťujeme, že vyjádření tohoto vztahu co do negativního hodnocení je odlišné. V době skutečně vypjatých třídních bojů, kdy jde o otázku, kdo z koho, chrání nastupující generace dědictví otců stejným způsobem jako generace, která dědictví předává. Tuto myšlenku lze dokumentovat na hodnocení sovětského Komsomolu M. I. Kalininem před napadením Sovětského svazu fašistickým Německem a v době války. M. I. Kalinin napsal: „Dnes pohlížím na Komsomol poněkud jinak než dříve. Před válkou jsem viděl v komsomolcích zelenou mládež, která se ráda povyrazí, zasměje a nemá mnoho chuti zabývat se závažnými otázkami, mládež, která roste a sílí, aby z ní vyrostli lidé, kteří si dovedou dlouho uchovat mládí! Avšak začala válka. Pochopitelně, že nyní Komsomol, a nejen Komsomol, nýbrž všichni lidé nabývají daleko rychleji životních zkušeností. Proto porovnáme-li Komsomol s mládeží jiných zemí, vidíme, že náš Komsomol je vyspělejší.“⁹⁾

Každý člověk, který žije v moderní společnosti, prochází obdobím dětství, mládí a dospělosti. Všechna tato období prožívá v určitém prostředí, v určitých podmínkách, to znamená, že je ve všech těchto obdobích příslušníkem určité třídy, sociální skupiny. Tím ovšem nemíním, že by člověk setrval po celou dobu svého života v jedné a téže třídě, sociální skupině. Naopak mládež tím, jak se připravuje na své budoucí povolání, mění mnohdy i svou příslušnost k třídě, jež původně byla určena třídní příslušností rodičů. Ve společnosti třídně rozdělené je nezbytné k mládeži a jejímu životu, jejím požadavkům a ideálům přistupovat z hlediska třídního. Ve společnosti sice mládež existuje jako generace nastupující, ale i tato generace je rozdělena do tříd a mládež, patřící k jednotlivým třídám společnosti, je nositelkou odlišných idejí, zájmů a potřeb.

⁹⁾ Kalinin M. I.: O komunistické výchově. Praha 1949, str. 110.

I v antagonistické společnosti je však možné, že mládež jako specifická skupina společnosti vyjádří určitý základní zájem, jež je vlastní koncem konců lidstvu jako rodu. Jde např. o vyjádření požadavku zachování míru. Ale požadavky, které vyplývají z odlišného postavení sociální skupiny ve společnosti, jsou i ve skupině mládeže odlišné. Diferencují se podle příslušnosti k určité třídě a podle dědictví, jež přebírají skupiny mládeže, patřící k různým společenským třídám.

Mládež v socialistické společnosti je rovněž mládeží, jež patří do různých sociálních skupin a tříd. Vzhledem k tomu, že v socialismu existují třídy neantagonistické, jsou zájmy jednotlivých skupin mládeže do značné míry shodné.

Narůstající potřeby socialistické společnosti, složitost vztahů, nutnost existence řídicích procesů těchto vztahů a samotný vědecký pokrok přináší potřebu vzdělaných, komplexně rozvinutých lidí. Mládež v socialistické společnosti se stále více přeměňuje v mládež studující. A navíc se domnívám, že tím, jak společnost věnuje mládeži maximální pozornost, dochází k novému jevu v životě člověka: prodlužuje se období mezi jeho dětstvím a mládím.

Prioritní postavení v nastupující generaci si stále zachovává mládež dělnická. Toto postavení dělnické mládeže je determinováno nezastupitelnou úlohou dělnické třídy v socialistické společnosti.¹⁰⁾

2. STRUKTURA DOTÁZANÉHO SOUBORU

Postavení studující mládeže v socialistické společnosti není bezvýznamné. Studenti vysokých škol jsou budoucími odborníky, kteří se významně budou podílet na řízení socialistické společnosti. Proto již v projektu k výzkumu právního vědomí studentů vybraných fakult UK jsme uvážili skutečnosti, jež vedly k výzkumu právního vědomí studentů.

Základní úvaha, z níž jsme vycházeli, byla ta, že po skončení studia přicházejí absolventi vysokých škol při výkonu své profese do každodenního styku se širokým okruhem obyvatelstva. Působí přitom nejen jako vysokoškolsky vzdělaní odborníci, ale zároveň svými názory, postoji atd. a zejména i způsobem výkonu povolání ovlivňují vědomí té části obyvatelstva, se kterou se dostávají do pravidelného styku.

Pracovní skupina určila proto základní cíl výzkumu: za prvé získat základní informace o obecném právním vědomí absolventů středních škol, kteří začali studovat v prvním ročníku vybraných fakult UK, a za druhé

¹⁰⁾ „Proto nám nemůže být lhostejné,“ napsal M. I. Kalinin, „jak se u nás doplňuje dělnická třída.“ Citovaná práce, str. 139.

konfrontovat stav právního vědomí studentů prvních ročníků se stavem právního vědomí studentů ročníků nejvyšších.

Určujícím hlediskem, které nás vedlo k výběru fakult, jejichž studenty jsme podrobili zkoumání, byla skutečnost každodenního či pravidelného styku absolventů fakult s určitým okruhem obyvatelstva a možnost působit výkonem profese na právní vědomí určitého okruhu obyvatelstva.

Vybrali jsme pak: pedagogickou fakultu, jejíž absolventi každodenně a pravidelně působí na vývoj vědomí, a to i právního vědomí dětí a mládeže; fakultu všeobecného lékařství, jejíž absolventi se stýkají s určitým okruhem obyvatelstva a výkonem svého povolání, vztahem k občanům, znalostí povinností a oprávnění svých i oprávnění občanů atd. ovlivňují formování právního vědomí; fakultu žurnalistiky, jejíž absolventi prací v hromadných sdělovacích prostředcích ovlivňují vývoj právního vědomí obyvatelstva zvlášť výrazně.

Celkový počet dotázaných činilo 445 studentů. Ty jsme pro účely další analýzy rozdělili do následujících sedmi skupin.

Tabulka 1. Relativní a absolutní četnosti dotázaného souboru

V ý b ě r o v ý s o u b o r					
Fakulta	Ročník	Abs. počet	Rel. četn. ‰	Základní soubor	
				abs. počet	rel. četn. ‰
žurnalistiky	1	58	13	62	4
žurnalistiky	4	17	4	66	4
lékařská	1	103	23	370	24
lékařská	5	47	11	316	21
pedagogická	1	84	19	402	27
pedagogická	1 (ON)	50	11	402	27
pedagogická	4	86	19	300	20
celkem	X	445	100	1516	100

Struktura dotázaného souboru odpovídá zhruba struktuře jednotlivých fakult i našim výzkumným záměrům: počty posluchačů pedagogické a lékařské fakulty jsou přibližně shodné, počet posluchačů žurnalistické fakulty je podstatně menší. Zaměřili jsme se především na studenty prvních ročníků. Studenti posledních ročníků tvoří skupinu kontrolní.

Strukturu souboru jsme sledovali podle dvanácti identifikačních znaků. Výsledky jsme shrnuli do následujících tabulek.

Složení dotázaného souboru i jednotlivých skupin, pokud jde o počty mužů a žen, odpovídá složení základního souboru. Na žurnalistické fakultě

Tabulka 2. Distribuce dotázaných podle pohlaví a věku

Fakulta	Ročník	Pohlaví		Věk		
		muži	ženy	do 20 let	21—25	přes 25 let
žurnalistiky žurnalistiky	1	55	45	86	12	2
	4	53	47	—	100	—
lékařská lékařská	1	39	61	95	5	—
	5	49	51	—	98	2
pedagogická pedagogická pedagogická	1	22	78	93	7	—
	4	16	84	—	99	1
	ON	33	67	92	8	—
celý soubor	X	35	65	61	38	1

je toto složení zcela shodné. V prvním ročníku je dáno vyčerpávajícím výběrem, ve čtvrtém je poněkud menší počet mužů, což je zřejmě dáno větší docházkovou kázní dívek. Totéž můžeme konstatovat i u posluchačů lékařské fakulty. Vysoká feminizace na pedagogické fakultě je běžně známá. Pokud jde o věkové složení souboru, převládají dotázaní do 20 let. Tento fakt je determinován skutečností, že v souboru převládá větší počet posluchačů prvních ročníků.

Tabulka 3. Národnost a střední škola, kterou dotázaný absolvoval

Fakulta	Ročník	Národnost		Střední škola		
		česká	jiná	SVVŠ	odborná	ISŠP
žurnalistiky žurnalistiky	1	95	5	76	19	5
	4	100	—	82	18	—
lékařská lékařská	1	94	6	96	4	—
	5	98	2	98	2	—
pedagogická pedagogická pedagogická	1	99	1	75	25	—
	4	99	1	86	14	—
	ON	98	2	82	18	—
celý soubor	X	97	3	85	14	1

Převážná většina studentů je české národnosti a absolvovala střední všeobecně vzdělávací školu. Tato tendence je zvláště silná u posluchačů lékařské fakulty. U posluchačů pedagogické fakulty a fakulty žurnalistiky nacházíme častěji absolventy odborných škol, u posluchačů fakulty žurnalistiky i absolventy internátní střední školy pro pracující.

Tabulka 4. Způsob bydlení a krajová příslušnost dotázaných

Fakulta	Roč- ník	Způsob bydlení				Kraje				
		u rodičů								
		Praha	mimo Prahu	kolej	jinak	Pha	Stč.	ost. č.	mor.	slov.
žurnalistiky	1	41	5	52	2	41	12	28	17	2
žurnalistiky	4	47	6	18	29	73	7	20	—	—
lékařská	1	53	10	33	4	53	20	16	6	4
lékařská	5	38	9	40	13	44	26	26	2	2
pedagogická	1	35	13	43	9	36	53	10	1	—
pedagogická	4	30	19	38	13	36	51	12	—	—
pedagogická	ON	31	14	47	8	34	36	26	2	2
celý soubor	X	40	12	40	8	43	33	18	4	2

Vybrané fakulty UK soustřeďují hlavně studenty z Prahy a Středočeského kraje. Studenti z Prahy, především posluchači prvních ročníků, bydlí ponejvíce u rodičů. Studenti vyšších ročníků bydlí spíše v podnájmu či jinak.

Tabulka 5. Velikost místa trvalého bydliště dotázaných

Fakulta	Roč.	Počet obyvatel						Praha Bratisl.
		—499	—1999	—4999	—9999	—99 999	100 000 +	
žurnalistiky	1	5	3	2	3	36	7	43
žurnalistiky	4	—	—	—	—	35	—	65
lékařská	1	6	6	4	6	22	3	53
lékařská	5	2	9	4	9	26	6	44
pedagogická	1	11	7	5	10	30	1	36
pedagogická	4	14	12	7	9	22	2	34
pedagogická	ON	4	4	10	8	37	4	33
celý soubor	X	7	7	5	7	28	3	42

Většina studentů se rekrutuje z velkých měst. Poněkud jiná je situace u pedagogické fakulty, kde studuje výrazně více studentů, pocházejících z nejmenších obcí. Zdá se, že v menších obcích je povolání učitele pro mladé lidi atraktivnější nežli ve velkoměstech.

Členství v SSM je téměř stoprocentní. Členství v KSČ stoupá v posledních ročnících. Vyšší organizovanost je především na fakultě žurnalistiky

Tabulka 6. Politická aktivita posluchačů

Fakulta	Ročník	SSM			KSČ		
		funkce	člen	ostatní ¹⁾	funkce	člen	ostatní
žurnalistiky	1	31	69	—	—	14	86
žurnalistiky	4	35	65	—	6	29	65
lékařská	1	21	78	—	1	2	97
lékařská	5	19	77	4	—	11	89
pedagogická	1	23	74	3	—	4	96
pedagogická	4	33	66	1	5	15	80
pedagogická	ON	20	78	2	—	8	92
celý soubor	X	25	73	2	1	9	90

¹⁾ Dělí se na ty, kteří chtějí, případně nechtějí vstoupit do SSM.

Tabulka 7. Základní charakteristiky rodičů dotázaných

Fakulta	Roč.	Sociální skupina otce				Vzdělání rodičů				KSČ
		děl.	zam.	rol.	jiná	ne-vyuč.	zákl. vyuč.	1 mat.	1 vš.	
žurnalistiky	1	23	75	2	—	2	19	38	41	38
žurnalistiky	4	23	77	—	—	—	24	35	41	23
lékařská	1	12	86	2	—	1	11	22	66	55
lékařská	5	15	80	5	—	—	21	30	49	57
pedagogická	1	39	57	3	1	1	31	37	29	56
pedagogická	4	35	60	3	2	5	31	38	26	52
pedagogická	ON	32	68	—	—	—	33	28	39	18
celý soubor	X	26	71	2	1	2	24	32	42	47

a také na pedagogické fakultě. Ve sledovaném souboru je 10 % členů a kandidátů KSČ.

Většina vysokoškolských studentů sledovaných fakult pochází z rodin zaměstnanců (posuzováno podle zaměstnání otce), tedy z rodin s vyšší úrovní dosaženého vzdělání. V průměru větší část studentů pochází z rodin, kde je alespoň jeden z rodičů členem KSČ (47 % studentů ze sledovaného souboru pochází z komunistických rodin). Organizovanost rodičů v KSČ je nejvyšší u posluchačů fakulty žurnalistiky, nejnižší u posluchačů lékařské fakulty.

Pokud jde o vzdělání rodičů, přineslo třídění prvního stupně další zajímavé zjištění: ukázalo se, že matky vysokoškolských studentů námi sledovaných fakult mají výrazně vyšší vzdělání než otcové.

Tabulka 8. Srovnání výše vzdělání otce a matky dotázaného

Fakulta	Roč.	Vzdělání rodičů									
		základní				středoškolské				vysoko- školské	
		nevyučen		vyučen		bez maturity		s maturitou			
		otec	matka	otec	matka	otec	matka	otec	matka	otec	matka
žurnal.	1	15	2	19	9	22	10	38	37	5	42
žurnal.	4	6	—	29	12	29	12	29	35	6	41
lékařská	1	4	1	14	6	17	5	30	22	35	66
lékařská	5	4	—	17	6	28	15	25	30	25	49
pedagog.	1	14	2	25	17	30	12	20	39	10	29
pedagog.	4	19	5	36	16	17	16	21	37	7	26
pedagog.	ON	14	—	38	23	16	10	20	27	12	39

3. PROCES SOCIALIZACE MLÁDEŽE V SOCIALISMU

Období mladosti je obdobím vypjatého sociálního zrání. Mladý člověk dovršuje v tomto období svoji přeměnu z bytosti původně biologické v bytost sociální. Jde tedy o období značně náročné na psychiku člověka, o období, kdy mladý člověk při svém vyjádření vztahu ke kolektivu, jedinci a společnosti je na jedné straně mnohdy zatížen značnou dávkou sebevědomí a na druhé straně pak mnoha komplexy. Je otázkou výchovy, jak vyrovnat kolísání mladého člověka ve vztazích ke světu, v němž žije.

Výchova mládeže je problémem značně složitým. Je sice nesporné, že společnost vychovává člověka k obrazu svému, jak často zdůrazňovali K. Marx a B. Engels, ale na druhé straně je třeba uvážit, že právě průvodním jevem dospívání je značná nevyváženost mladého člověka a tíhnutí k extrémům, zvýšené kritičnosti, radikalismu či naopak negativismu.

Socialistická společnost poté, když zhodnotila úlohu mládeže, dochází k závěru, že poznání problémů mládeže je východiskem k poznání příštích společenských problémů. Z tohoto hlediska znamená řešení problémů mládeže řešení možných příštích společenských defektů. „Problém mládeže je vlastním problémem společnosti.“¹²⁾

Základním faktorem, který ovlivňuje život mládeže v socialistické společnosti, jsou socialistické životní poměry, objektivní společenské podmínky, v nichž mladí lidé žijí. Avšak tyto podmínky nepůsobí na mladého člověka jednoznačně a nediferencovaně. Konkrétní působení těchto pod-

¹²⁾ Aktuální problémy sociologie mládeže. Ostrava 1965, str. 11.

mínek je ovlivněno postavením mladého člověka ve společnosti, skutečností, ve kterém prostředí vyrůstá, s jakým kolektivem se stýká. Soulad či nesoulad tohoto působení, jeho intenzita je pak podmíněna uspořádáním těchto jednotlivých vlivů, závislostí těchto vlivů na sobě, autoritou nositelů těchto vlivů atd.

Velice často se na mládež pohlíží pouze jako na objekt, který je třeba vést a vychovávat. Ale je to právě mládež, která je i subjektem vychovávajícím, a to jak sebe samu, tak i další příslušníky prostředí, v němž žije a vyrůstá. A navíc každý mladý člověk je sám sobě vlastním vychovatelem. Mládež tedy výchovně působí i na dospělé, neboť mládeži, ať již vědomě nebo nevědomě, jejím cílům a jejímu konkrétnímu poslání v budoucnosti přizpůsobuje společnost cíle, život a společenskou činnost.

Mládež, jako specificky samostatná skupina společnosti, má tedy značný vliv na životní způsob dané společnosti. Každá nová generace mládeže vyrůstá v kvalitativně odlišných podmínkách. Proto každá generace je poněkud odlišná od generace předcházející. Do životního způsobu přináší určité momenty, postihnutele až po určitém období. Přitom mládež a společnost, jak již jsem zdůraznila, na sebe působí nejen tak, že mládež je vychovávána společností, „ale i naopak, mládež jako neoddelitelná součást této společnosti v dialektickém střetu formuje ostatní, starší věkové skupiny a jejich způsob života“.¹³⁾

Podmínky, v nichž mladý člověk žije, jsou stále více pod kontrolou socialistické společnosti. Zákon o rodině č. 94/1963 Sb. např. ve svém ustanovení § 30 stanovil, že „o výchovu dětí pečují v nerozlučné jednotě rodiče, stát a společenské organizace, zejména Československý svaz mládeže a jeho pionýrská organizace“.

Porovnáme-li mládež s generací dospělých, zjišťujeme, že mládež, kromě jiného, se ve své podstatné části od dospělých odlišuje i faktem neexistence produktivní práce jako životní aktivity či faktem zastoupení produktivní práce jako životní aktivity v menším rozsahu. Jestliže u dospělých představuje pracovní činnost základní kritérium, které určuje životní způsob člověka, pak u mladých lidí toto kritérium chybí či je zastoupeno v nižší míře. Jejich začlenění do společnosti je determinováno zvláštním sociálním mechanismem, který tvoří socializace.¹⁴⁾ Socializace především zabezpečuje výchovu a vzdělání mladého člověka, vytváří předpoklady pro jeho začlenění do společnosti. Na základě socializace se mladý člověk skutečně do společnosti začleňuje. Tak se socializační proces skládá ze dvou obsahově odlišných, ale přitom na sebe navazujících fází — z fáze přípravné a z fáze realizační.

¹³⁾ Zich F.: Politická aktivita a její význam v procesu formování způsobu života mládeže. In: Mládež a společnost. Bratislava 1980, str. 123.

¹⁴⁾ Viz Mládež a společnost. Bratislava 1980, str. 35.

Socialistická společnost ve vztahu k mládeži tedy sleduje základní cíl, kterým je zformování způsobu života mládeže v souladu s potřebami společnosti tak, aby způsob života mládeže nabyl socialistického charakteru. Smyslem takové výchovy je všestranná integrace mládeže do společenského systému, tj. socializace mládeže v souladu s potřebami vývoje socialistické společnosti.

4. K POJMU MLÁDEŽE

Zkoumání mládeže jako společenské kategorie může probíhat nejméně ve třech rovinách: v rovině sociologické, v níž se mládež sleduje v souvislosti se společností, charakterem společenských vztahů, sociálně třídní strukturou, jejím místem v duchovní a materiální produkci; v rovině sociálně psychologické, ve které je podáván popis podstatných vlastností, nálad, rysů, snah, potřeb a zájmů jednotlivých strukturálních skupin mládeže; v rovině individuálně psychologické, kde je sledován konkrétní člověk, konkrétní příslušník mladé generace atd.

Je to právě rovina sociologického zkoumání mládeže, ve které zcela evidentně vystupuje nutnost třídního přístupu ke zkoumání mládeže jako určité věkové kategorie. Jestliže zejména nově vzniklé odvětví sociologie — sociologie mládeže — přistupuje k mládeži z hlediska jejího vztahu ke společnosti, v níž mládež vyrůstá a dozrává, neobejde se sociologie mládeže bez hodnocení zájmů jednotlivých skupin mládeže, způsobu a forem vyjádření těchto zájmů, na jejichž základě pak sociologie dospívá ke zjištění existence rozdílů v postavení skupin mládeže ve společnosti, existence rozdílných možností těchto skupin, reálných podmínek jejich života a z toho vyplývajících i více či méně rozdílných politických pozic jednotlivých skupin mládeže. Marxistická sociologie mládeže právě z tohoto hlediska přistupuje k mládeži jako k sociálně demografické skupině, jejímž podstatným znakem je vnitřní diferencovanost určená třídní příslušností.

Třídní přístup k mládeži odlišuje socialistickou sociologii mládeže od buržoazních sociologických směrů zkoumajících mládež. Právě buržoazní sociologie pohlíží na mládež velice často jako na určitý předstupeň světa dospělých. Mládež v sociologickém smyslu pro buržoazní sociologii mládeže představuje „takovou fázi v chování během lidského života, v níž už nehraje úlohu dítěte, ... ale zároveň není ještě plnoprávným nositelem úlohy dospělých“.¹⁵⁾

Mládež jako specifická skupina společnosti má strukturu obdobnou jako je třídní společenská struktura. Přitom mládež tvoří nejvíce dynamickou

¹⁵⁾ Schelsky H.: Die skeptische Generation. Eine Sociologie der deutschen Jugend. Köln 1958, str. 16.

a nejvíce pohyblivou součást jednotlivých tříd. To souvisí s již zmíněnou úlohou mládeže ve společnosti, nutností reprodukce jednotlivých tříd. Posláním mládeže je další rozvoj společnosti. Proto mládež má i určité nové — jí jako nové generaci vlastní — rysy odlišné od generace předcházející a z toho vyplývající vlastní specifickou strukturu své specifické skupiny, která se může, ale nemusí s přechodem mládeže v generaci dospělých změnit. Zejména v kapitalistické společnosti nelze tuto skutečnost přeceňovat, protože se vstupem do světa dospělých se začíná dřívější mládež velice ostře třídně diferencovat a sledovat zájem vlastní třídy. Nedocenit však specifickou strukturu skupiny mládeže, danou společenským posláním mládeže, znamená přehlížet možnosti společenského vývoje.

Mládež má i tendenci žít svým vlastním, od života předcházející generace odlišným způsobem a rovněž i tento způsob vlastní určité generaci mládeže může být zachován při jejím přechodu v generaci dospělých, ale také být zachován nemusí.

Jestliže chceme, na základě shora uvedených úvah, dospět k pojmu mládeže v sociologickém smyslu, musíme potom sledovat zejména tyto znaky, jež mají obecně sociální obsah:

- vnitřní diferenciací skupiny mládeže určená třídní strukturou dané společnosti;
- existence specifické, mládeži vlastní sociální struktury, dané jejím společenským posláním;
- vznik nových vztahů, postojů ke společnosti a životu v rámci skupiny mládeže;
- vznik nového víceméně odlišného životního způsobu;
- přechodnost působení skupiny mládeže na společnost dané věkovou ohraničeností mládeže.

Ke všem těmto znakům je třeba přihlížet, podle mého názoru, při zkoumání mládeže, jejích názorů, postojů, vědomí, způsobu života atd. Základním znakem však, od kterého se odvíjí zkoumání mládeže, je znak vnitřní diferenciací skupiny mládeže, určený třídní strukturou dané společnosti. Zejména třídní přístup k hodnocení základních zájmů a tomu odpovídající vyjádření těchto zájmů jednotlivými skupinami mládeže determinuje schopnost vypovídat o tom, jak právě konkrétní skupina mládeže, která je součástí určité třídy, je schopna třídu reprodukovat. Determinuje tedy schopnost vypovídat o tom, jak se společnost bude v budoucnu vyvíjet.

5. VĚDOMÍ MLÁDEŽE

V SOCIALISTICKÉ SPOLEČNOSTI

Socialismus vytváří podmínky pro výchovu mládeže, pro její vývoj adekvátní věku, vytváří podmínky pro socializaci člověka ve společnosti a jeho vývoj v osobnost.

Mládež, žijící v socialistické společnosti, je součástí této společnosti. Pro mládež je charakteristické, „že je sociálním organismem dynamiky formujícím svoji sociální strukturu jako základní zdroj sociální reprodukce sociální struktury vůbec“.¹⁶⁾

Marxisticko-leninskou sociologii mládeže ovládá v současné době takzvaná socializační teorie. Avšak tato socializační teorie není teorií přijímanou všemi autory jednoznačně. Někteří autoři dovozují, že problém dospívání mládeže, vyplývající z psychického zrání osobnosti, navozuje možné rozpory, vznikající mezi mládeží a společností.¹⁷⁾ Jiní pak teorii socializace zcela odmítají, neboť podle jejich názoru tato teorie přistupuje k mládeži jako k objektu působení, aniž by se zabývala otázkou mládeže jako působícího subjektu.

Zdá se, že nejlépe v současnosti rozpracoval teorii socializace mládeže P. Mitev, který chápe socializaci jako dialektický vztah mládeže ke společnosti a společnosti k mládeži při zabezpečování sociální samostatnosti mladých. Zabezpečit aktivitu mládeže je, podle P. Miteva, hlavním cílem socialistické společnosti, neboť právě aktivita mládeže je základní faktor dynamické reprodukce společnosti.¹⁸⁾

Socialismus má zájem na komplexním rozvoji mladého člověka. Vytváří proto podmínky, v nichž se může rozvíjet aktivita mladých. Vytváří tedy jak podmínky pro socializaci mládeže, tak i podmínky pro rozvoj aktivity mládeže v socialistické společnosti. „Socializační stránka recipročního vztahu mládeže a společnosti vyjadřuje minulost a přítomnost reálného socialismu, aktivizační pak perspektivní stránka, garanci socialismu, jehož sociální reprodukce je svým obsahem nikoli zachováním statu quo, ale progresivní sociální změnou.“¹⁹⁾

Mládež v socialistické společnosti je tedy součástí společnosti, ale zároveň je vychovávána k řešení úkolů budoucího sociálního rozvoje. Vědomí mládeže je odrazem společenského bytí, ale schopnost zhodnotit dědictví předcházející generace v budoucnu předpokládá u socialistické mládeže již socialistické uvědomění.

V. I. Lenin na III. sjezdu Komsomolu v tomto směru řekl: „Generace pracujících vychovaná v kapitalistické společnosti je v nejlepším případě s to zničit základy starého kapitalistického způsobu života, založeného na vykořisťování. V nejlepším případě je s to vytvořit takové společenské zřízení, které by pomohlo proletariátu a panujícím třídám udržet moc ve svých rukou a vytvořit pevný základ, na němž může dále budovat jedině

¹⁶⁾ Charvát F.: Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu. Praha 1980, str. 194.

¹⁷⁾ Viz např. Pavlovič G.: Akcelerácia vývinu a socialistická škola. Bratislava 1975.

¹⁸⁾ Viz Mitev P.: Současný mladý člověk. Sofia 1980.

¹⁹⁾ Matějovský A.: Socialismus a mládež. Sociologický časopis, rok 1982, č. 2, str. 126.

generace, která začíná pracovat už v nových podmínkách, v takové situaci, kdy mezi lidmi neexistuje vykořisťovatelský poměr.“²⁰⁾

Socialistická společnost dává mladým lidem možnost osvojit si všechny poznatky vědy, techniky, kultury, výroby atd. Avšak socialismus — neúplný komunismus — možnost osvojování si podmiňuje potřebou společnosti. I když ústavy socialistických států zakotvily např. právo na vzdělání, ne každý mladý člověk má stejné možnosti tohoto práva využít. To je dáno jednak již zmíněnou potřebou socialistické společnosti, jednak využití práva na vzdělání je ovlivněno i příslušností k určité sociální skupině. Sociální prostředí, v němž mladý člověk žije, motivuje totiž jeho jednání a tím i umocňuje jeho snahu dosáhnout vzdělání určitého stupně a určitého charakteru. Tyto závěry jsou potvrzeny mnoha empirickými výzkumy. I výzkum právního vědomí studentů vybraných fakult Univerzity Karlovy potvrzuje, že na zkoumaných fakultách studuje značné množství studentů, jejichž matky dosáhly vysokoškolského vzdělání.

V části věnované struktuře dotazovaného souboru uvádím, že matky vysokoškolských studentů námi sledovaných fakult mají výrazně vyšší vzdělání nežli otcové.

Pro vývoj dítěte se vždy role matky považuje za dominantní. Domnívám se, že zjištěná skutečnost dokresluje úvahy o výchově mladého člověka v socialistické společnosti, i když, jak jsem již v úvodu upozornila, nelze považovat údaje získané výzkumem právního vědomí studentů vybraných fakult UK za reprezentativní. Avšak nahlédnutím do statistické ročenky si potvrdíme, že na školách univerzitního charakteru již delší dobu studuje v naší republice vysoké procento žen.

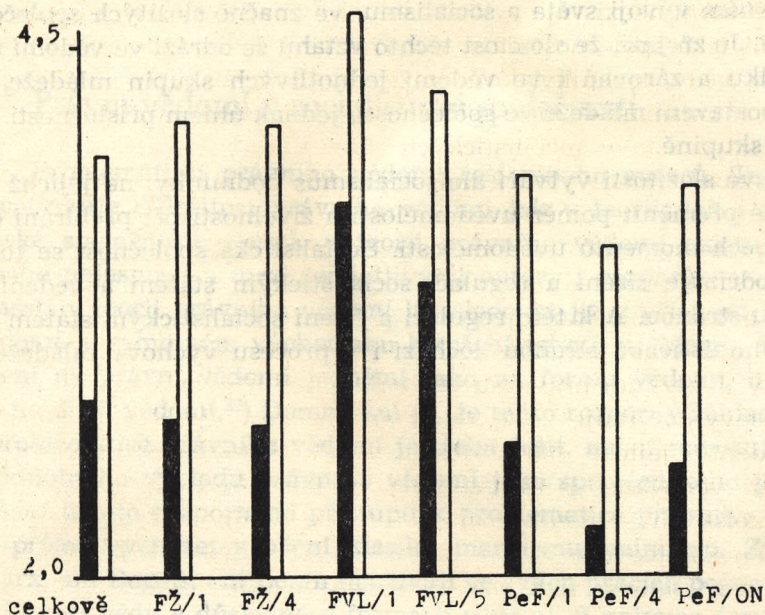
Pro lepší přehlednost uvádím zjištění poměru vzdělání otců a matek studentů sledovaných fakult UK graficky.

Sociální prostředí, v němž mladý člověk vyrůstá, možnosti, které jsou determinovány podmínkami, v nichž žije atd., jsou základem, na němž se vyvíjí vědomí mladého člověka a eventuálně se i formuje jeho socialistické uvědomění. Znamená to, že i takovým způsobem, jakým se zformuje vědomí mladého člověka, přebírá příslušník mladé generace dědictví dospělých a zhodnocuje toto dědictví v souladu s potřebami socialistické společnosti.

Vědomí mládeže v socialistické společnosti zůstává i nadále vědomím třídním. Skupina mládeže jako součást socialistické společnosti — třídní společnosti — nemůže být jinou než sociálně třídně diferencovanou. Zdůraznila jsem již, že tak jak v socialistické společnosti hraje rozhodující úlohu dělnická třída, tak i ve skupině mládeže má základní vliv skupina mládeže dělnické, neboť je to dělnická třída a také i dělnická mládež, která má objektivní sobě vlastní zájem na vývoji k beztřídní společnosti.

²⁰⁾ Lenin V. I.: Spisy sv. 31. Praha 1955, str. 279.

Graf 1. Výše vzdělání rodičů studentů jednotlivých fakult

P o z n á m k a: Plné sloupce znázorňují průměrnou hodnotu vzdělání otce. Prázdné sloupce znázorňují průměrnou hodnotu vzdělání matky.

S vývojem k socialismu však dochází i ve skupině mládeže ke sblížování vědomí jednotlivých skupin, do nichž se mládež diferencuje. Proces sblížování jednotlivých skupin mládeže v socialismu není však snadným a mechanickým procesem. Je to proces dlouhodobý, který je i negativně ovlivňován vnějšími vlivy, působícími na socialismus zvenčí, jako je ideologická diverze kapitalismu, vleklá krize, postihující ekonomiku kapitalistické společnosti atd. Je negativně ovlivňován i vlivy vznikajícími a působícími uvnitř socialismu samotného, jako je např. nerovnoměrnost vývoje socialismu jak v jeho základně, tak i v nadstavbě.

Tyto negativní vlivy působí na zachování diferencí a i vznik nových diferencí ve vědomí uvnitř sociální skupiny mládeže. Zároveň působí i na intenzitu rozporu mezi generacemi v socialistické společnosti, který tak může v některých případech přerůst až v konflikt mezi generací mládeže a generací dospělých. Mládež, z příčin uvedených v předchozích částech, na negativní projevy života reaguje mnohem citlivěji než generace dospělých. Tak se vytváří dojem, že v některých okamžicích, které lze označit jako dílčí nerovnoměrnosti sociálního vývoje socialismu se prohlubuje generační rozpor v socialismu.²¹⁾

²¹⁾ Viz Adamski W.: Problemy socjologii młodzi. Studia socjologiczne, rok 1971, č. 2.

Socializace mládeže, prerůstání mladého jedince v osobnost, probíhá v současném vývoji světa a socialismu, ve značně složitých společenských vztazích. Je zřejmé, že složitost těchto vztahů se odráží ve vědomí mládeže jako celku a zároveň i ve vědomí jednotlivých skupin mládeže, jednak úhlem postavení mládeže ve společnosti, jednak úhlem příslušnosti k určité sociální skupině.

I při své složitosti vytváří ale socialismus podmínky, na jejichž základě je možné přeměnit poměr uvědomělosti a živelnosti při přebírání dědictví ve prospěch momentů uvědomělosti. Socialistická společnost se totiž jako celek podřizuje řízení a regulaci socialistickým státem a vedení komunistickou stranou. A k této regulaci a řízení socialistickým státem a k vedení komunistickou stranou dochází i v procesu výchovy mládeže.

ČÁST DRUHÁ

Právní vědomí v socialistické společnosti

Problematiku právního vědomí řeší mnoho autorů. Tato skutečnost potvrzuje důležitost právního vědomí jak v teorii, tak i v praxi socialistické společnosti. Avšak v teorii právního vědomí existuje stále ještě mnoho nejasností a mezi jednotlivými autory i rozporů.

Nejasnosti v teorii právního vědomí lze sledovat již v přístupu k právnímu vědomí, v samotném východisku k řešení tohoto problému. Spočívá v nahlížení na právní vědomí jedněmi jako na formu vědomí, druhými pak jako na druh vědomí.²²⁾ Domnívám se, že tento rozporný základní přístup k problematice právního vědomí je třeba řešit, neboť navozuje možnost nejednotného výkladu právního vědomí jako společenského jevu.

Při řešení tohoto rozporného přístupu k problematice právního vědomí je třeba přísně vycházet z učení klasiků marxismu-leninismu. Zjistíme, že ani Marx, ani Engels, ani Lenin neužívají ve svých pracích pojmu druhu vědomí. Hovoří vždy a důsledně o formách vědomí. S pojmem forma spojují pak další pojem, a to obsah.

Z Leninova Konspektu „Vědy o logice“²³⁾ vyplývá, že základním vztahem mezi kategoriemi, jež nás zajímají, je vztah obsahu a formy. Tento vztah je rozhodující rovinou, z níž vychází i naše zkoumání právního vědomí.

Moderní marxistická logika dovozuje, že obsah je vždy množinou jevů. To znamená, že k obsahu jako množině jevů lze přiřadit i množinu forem. Abychom dospěli k pochopení tohoto základního vztahu, vsouváme do něho druhové členění. Jev tedy rozčleníme na druhy a posléze hledáme formy tohoto druhu. Zásadně je však třeba respektovat základní fakt, že ani druh, ani formu nemůžeme odtrhnout od obecného obsahu. Díváme-li se pak zpětně na jednotlivé formy, můžeme vypovídat, známe-li závislosti mezi jevem, obsahem, druhem a formou, o tom, jaké jsou hybné síly jevu a zda je možné a jak je možné na tyto hybné síly působit. Rozčlenění vědomí na druhy vědomí je, podle mého názoru, pomocnou metodou, jež má napomoci našemu zkoumání.

Chceme-li v této souvislosti pochopit desátou Marxovu tezi o Feuerba-

²²⁾ Viz např. Uledov U. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha 1973, str. 73; Uledov píše, že různý přístup ke struktuře vědomí nedovolil vložit stejný smysl do pojmu „forma společenského vědomí“ a nahrazuje tento termín pojmy druh, sféra, typ a stav společenského vědomí.

²³⁾ Viz Lenin V. I.: *Spisy* sv. 38. Praha 1960, str. 175 a další.

chovi,²⁴⁾ nezbyvá než uvážít, že vyšší stupeň zespolečenštění lidí nevyplyvá z titulu formy, ale vyplývá z titulu obsahu. Rozhodující tedy není forma, ale obsah, přičemž víme, že forma se nám jeví z podstatného základu.²⁵⁾

1. POZNÁMKA K POJMU PRÁVNÍHO VĚDOMÍ

Nejasnosti, které existují v teorii právního vědomí a rozpory mezi jednotlivými autory-teoretiky právního vědomí, vyjadřuje i fakt existence více než deseti definicí právního vědomí. Tato skutečnost je, podle mého názoru, navozena jednak odtržeností zkoumání právního vědomí od praxe, jednak přístupem k právnímu vědomí jako ke společenskému jevu z různých aspektů.

Při tvorbě definice, jak zdůraznil V. I. Lenin, je třeba k předmětu přistoupit logickodialekticky: za prvé, jestliže skutečně chceme předmět uchopit, musíme prostudovat a obsáhnout „všechny jeho stránky, všechny vztahy a »zprostředkování«; toho však nikdy úplně nedosáhneme, ale je to právě požadavek všestrannosti, který nás uchrání před chybami a ustrnutím na mrtvém bodě. Za druhé předmět je potřebné vidět vždy v pohybu, ve změně, v jeho styku s okolním světem. Za třetí lidská praxe „*musí být zahrnuta do plně »definice« předmětu i jako kritérium pravdy i jako praktické měřítko předmětu s tím, co člověk potřebuje*“ (podtrhla autorka). Za čtvrté, „abstraktní pravda neexistuje, pravda je vždy konkrétní“.²⁶⁾ A je třeba jen dodat, že i teoreticky vyjádřená pravda musí být konkrétní.

Jev, jako je právní vědomí, je velice složitý a jeho styk s okolním světem je mnohostranný. To znamená, že další pokusy definovat právní vědomí jsou zbytečné, dokud nepoznáme právní vědomí ve všech jeho souvislostech a ve spojitosti s cíli, s nimiž socialistická společnost spojuje formování socialistického právního vědomí.

I když se definice právního vědomí jednotlivých autorů od sebe odlišují, jedno mají společné: vždy je v nich obsaženo, že právní vědomí je vyjádřením vztahu subjektu k právu a dále i to, že právní vědomí obsahuje jak emotivní, tak i volní prvky. Tuto skutečnost shody všech autorů jsme při výzkumu právního vědomí studentů vybraných fakult UK respektovali.

Základem, z něhož jsme při výzkumu vycházeli, je konstatování, že právní vědomí je formou společenského vědomí a platí pro ně tytéž zákonitosti jako pro vědomí společenské a jako i pro další formy společen-

²⁴⁾ Viz Marx K., Engels B.: Vybrané spisy II. Praha 1950, str. 423.

²⁵⁾ Viz Lenin V. I.: Spisy sv. 38. Praha 1960, str. 223.

²⁶⁾ Lenin V. I.: Spisy sv. 32. Praha 1955, str. 92.

ského vědomí. V podstatě i právní vědomí je odrazem materiálního bytí společnosti.

Zároveň je ale jako forma vědomí charakteristické relativní samostatností. Relativní samostatnost právního vědomí se projevuje v tom, že právní vědomí (a) může odrážet nejenom daný stav společenských vztahů, ale i tendence jejich rozvoje, (b) může vystupovat v souladu s jinými formami společenského vědomí, přičemž každá forma může svým specifickým způsobem hodnotit též jev, (c) je charakteristické přejímáním — jedno pokolení druhému předává i již převzaté z minulosti právní ideje, právní názory, představy o právu atd., (d) právní vědomí má zpětný vliv na společenské vztahy, je aktivní silou schopnou ovlivnit procesy sociálních změn.²⁷⁾

V projektu empirického výzkumu právního vědomí studentů vybraných fakult UK jsme uvedli tuto pracovní definici, z níž jsme při výzkumu vycházeli: „Právním vědomím rozumíme

(a) informovanost o zákonných ustanoveních a právních sankcích. Racionální znalost práva,

(b) pochopení právních norem, tj. racionální znalost *smyslu* právních norem, *podstaty* právních norem,

(c) postoj k právním normám a sankcím. To je *emocionální* kladný či záporný vztah jednotlivce či skupiny k právním normám odvislý od vztahu motivačních hodnot sociálního subjektu k hodnotám, jež ochraňuje socialistické právo. Postoj vyjadřuje míru *identifikace* sociálního subjektu s právní normou, míru *interiorizace* právní normy. *Právní citění*,

(d) vědomí odpovědnosti za právní či protiprávní jednání vůči socialistickému státu“.

Uvedená definice vznikla proto, že jsme si potřebovali ujasnit, co budeme sledovat. V podstatě však nepřináší nové poznatky, pouze rozšiřuje již značnou řadu vypracovaných definic právního vědomí.

Vycházeli jsme i z toho, že stav právního vědomí významně spoluurčuje efektivnost regulace právních vztahů. V podstatě jsme tedy zkoumali vztah právního vědomí k *chování sociálního subjektu*, vliv racionální i emocionální stránky právního vědomí na chování sociálního subjektu.

Bylo nám zřejmé, že můžeme předpokládat tyto varianty ve vztahu znalosti či neznalosti normy, akceptace či aprobace normy a jednání sociálního subjektu:

a) zná normu	souhlasí s ní	chová se podle ní
b) zná normu	souhlasí s ní	nechová se podle ní
c) zná normu	nesouhlasí s ní	chová se podle ní
d) zná normu	nesouhlasí s ní	nechová se podle ní

²⁷⁾ Obdobně viz Teoria gosudarstva i prava. Leningrad 1982, str. 231.

e) nezná normu	—	chová se podle ní
f) nezná normu	—	nechová se podle ní

Otázka znalosti práva ve vztahu k právnímu vědomí je otázkou diskusní. Je nepochybné, že člověk se může chovat po právu, aniž by právo znal, a naopak, může se chovat protiprávně a znát právo. Avšak znalost práva či spíše informovanost o oprávněních a povinnostech nelze podceňovat.

2. TRÍDNOST PRÁVNÍHO VĚDOMÍ

V OBDOBÍ VÝSTAVBY SOCIALISTICKÉ SPOLEČNOSTI

Právní vědomí v socialistické společnosti nepřestává být vědomím třídním. Socialistická společnost je totiž stále společností třídní. A v této třídni, i když neantagonistické společnosti stále ještě neexistuje jednotné společenské vědomí, vlastní celé společnosti. Heterogenost vědomí socialistické společnosti, zastáváme-li názor, že právní vědomí je formou společenského vědomí, se proto projevuje, podle mého názoru, i ve vědomí právním.²⁸⁾

Třídnost právního vědomí v socialistické společnosti je dána objektivně, je determinována ekonomickými, sociálními a politickými podmínkami, v nichž se vyvíjí socialismus a v nichž existují v socialistické společnosti třídy. A nejenom to, vzhledem k vnitřní diferenciaci tříd v socialismu diferencuje se i právní vědomí jednotlivých tříd. Lze pak hovořit i o právním vědomí skupinovém a individuálním. Takže v socialismu existuje jednak socialistické právní vědomí, jehož nositelem je předvoj socialistické společnosti, jednak skupinové a individuální právní vědomí. Skupinové a individuální právní vědomí se může socialistickému právnímu vědomí více či méně přibližovat nebo dokonce s ním může být i v některých případech v rozporu. A právní vědomí skupiny, které je v rozporu se socialistickým právním vědomím působí, podle mého přesvědčení, na rozvoj socialistických společenských vztahů značně negativně.

Socialistické právní vědomí je součástí uvědomění socialisticky myslícího a jednajícího člověka. A uvědomění, jak správně píše J. Linhart, „je v podstatě souhrn společenských vedoucích idejí, jež v dané epoše řídí činnost lidí a zaměřují ji určitým směrem a za určitým cílem“.²⁹⁾

²⁸⁾ Poněkud odlišně píše P. Dojčák: „Právní vědomí je v současné právní teorii převážně vymezeno tak, že je specifickou formou společenského vědomí a představuje souhrn právních idejí, principů, názorů a představ lidí, především vládnoucí třídy, o právu, ve kterých se projevuje jejich vztah k právu, poznání a hodnocení práva jak v oblasti jeho tvorby, tak i jeho praktického uskutečňování (realizace a aplikace) v životě společnosti.“ Dojčák P.: *Právne vedomie a zákonnosť v socialistickej spoločnosti*. Bratislava 1978, str. 78—79.

²⁹⁾ Linhart J.: *Vývoj socialistického vědomí a uvědomění*. VŠ SNB, Praha 1983, str. 20.

Uvědomění, jehož komponentem je socialistické právní vědomí, znamená tedy i pochopení a emocionální prožívání povinnosti, pocit odpovědnosti vůči socialistické společnosti, socialistickému státu i vůči sobě samotnému, znalost práv a schopnost jich užít ve prospěch celku i ve prospěch osobnosti v souladu se zájmy socialistické společnosti.

Socialistické právní vědomí, jež je komponentem socialistického uvědomění, má aspekt politický, kulturní, ideologický a etický. Tím je i dán výrazný normativní charakter právního vědomí socialisticky myslícího a jednajícího člověka.

Socialistické společenské vědomí je vědomím vyššího vývojového typu. Je kvalitativně odlišné od vědomí předcházejících společenských formací.

Proto nelze dospívat k závěru, že právní vědomí jedinců a skupin, žijících v socialismu, je socialistickým právním vědomím. Formování socialistického právního vědomí jedinců a skupin je naším dlouhodobým úkolem. Je spojeno s výstavbou socialistické společnosti, je spojeno s vytvářením základů komunismu.

Pokud bychom se domnívali, že v období výstavby socialistické společnosti, v němž se nachází naše společnost, neexistuje heterogenost právního vědomí, dopouštěli bychom se vážné chyby, která již jednou poznamenala náš vývoj a která spočívá v přecenění vývojové etapy naší společnosti. Právní vědomí skupin a jedinců, existujících v naší společnosti, není homogenní a nevzniká z jednotného základu. Problém zcela jasně osvětluje tabulka „Struktura společenského vědomí“.³⁰⁾

Socialistické právní vědomí se stává reálným vědomím společenských skupin a jedinců v procesu vývoje socialismu, v procesu sblížování tříd socialistické společnosti. V tomto procesu i nabývá právní vědomí nové funkce — funkce poznávací. Proto je nezbytné, aby např. obsahovalo konkrétní sumu znalostí práva.

Profesionální právní vědomí, které je vlastní odborníkovi, jenž má za výkon své profese odpovědnost vůči socialistickému státu, musí být velmi blízké socialistickému právnímu vědomí. Kromě specifických znalostí z konkrétních právních odvětví, jež se vztahují k výkonu profese, musí profesionální právní vědomí obsahovat skutečné uvědomění si právní odpovědnosti.

Má-li profesionální právní vědomí posloužit rozvoji socialistických společenských vztahů, nemůže být jiným než velmi blízkým právnímu vědomí panující třídy, tj. socialistickému právnímu vědomí.

³⁰⁾ Tabulka „Struktura společenského vědomí“ je převzata od Ostrjakova V. V.: Ke struktuře sociální psychologie a jejího postavení v duchovním životě socialistické společnosti. In: Sborník referátů z mezinárodní konference „Teoretické a metodologické přístupy ke zkoumání socialistického společenského vědomí“. VŠP ÚV KSČ, Praha 1983, str. 83—84.

Tabulka 9. Struktura společenského vědomí

Úrovně	Sféry	Formy	
		ekonomické	politické
Teoretické vědomí	Vědecké vědomí	Politická ekonomie	Učení o politickém systému společnosti, státu, třídním boji atd.
	Společenská ideologie	Teorie zdůvodňující a obhajující formu vlastnictví a další ekonomické vztahy	Teoretické vyjádření zájmů tříd, států a vztahy mezi nimi
Běžné vědomí	Sociální psychologie	Společenskopsychologické vztahy k práci, vlastnictví, principům směny, rozdělování a spotřeby	City, mínění, nálady vyvolané třídním bojem, politickými akcemi stran a vlád
	Empirické vědomí	Běžné představy o ekonomických jevech	Běžné představy o politických vztazích, činnosti politických orgánů, vlád, stran

3. PRÁVNÍ VĚDOMÍ A OBČANSKÁ NAUKA

Zvláštní vlastností vědomí je paměť. Dává možnost zachování sumy informací, zpracování informací a na základě toho i tvorby určitého programu jednání.³¹⁾ Vedle biopsychického základu paměti existuje i sociální základ paměti. A je to právě paměť společenských systémů, která je vážným elementem vědomí.

Sociální paměť³²⁾ obsahuje především sociální zkušenost. „Ta se transformuje složitým způsobem do názorů, postojů, zásad (norem) jednání, hodnot, znalostí idejí jednotlivců i jejich pospolitosti.“³³⁾

Sociální paměť hraje významnou roli právě u tak specifické formy vědomí, jako je vědomí právní. Sociální zkušenost ověřenou praxí lze společností, skupinám i jedincům ve značné míře, i když nikoli zcela, zprostředkovat lineárně, tj. seznámením s touto zkušeností v rámci výchovy člověka či výuky zejména mladého člověka.

Dochází tak k výraznému působení teoretické složky právního vědomí, v níž se promítá ideologie dělnické třídy, na vědomí skupin a jedinců.

³¹⁾ Viz Zeman J.: Teorie odrazu a kybernetika. Academia, Praha 1978, str. 183.

³²⁾ Sociální paměť je termín užívaný v sociologii a psychologii.

³³⁾ Zich F.: Sociální procesy. Metodologické otázky formování socialistického společenského vědomí. V tisku.

Formy			
právní	mravní	estetické	náboženské
Právní věda	Etika	Estetika	Vědecký ateismus
Systém idejí zdůvodňující nutnost těch nebo jiných norem práva nebo dokazující jejich nezákonnost	Teoretické vyjádření mravních zájmů a zdůvodnění mravních norem tříd a sociálních skupin	Teoretické vyjádření estetických zájmů a potřeb tříd a sociálních skupin	Souhrn idejí zpracovaných teology (teologie)
City, zvyky lidí, formující se především na základě jejich běžných představ o právních normách	Mravní city, hodnocení, ideály, formující se především na základě běžných představ	Estetické city, vkus, ideály, formující se především na základě běžných představ	City, nálady věřících, zvyky, rituály, tradice
Běžné představy o právních normách, právních vztazích a činnosti právních institucí	Běžné představy o mravních normách a normách jednání lidí	Běžné představy o krásném a ošklivém Schopnost hodnotit na běžné úrovni umělecká díla	Běžné každodenní představy věřících o záhrobní atd.

Zejména zcela výrazně dochází tímto způsobem k formování profesionálního právního vědomí socialistického odborníka.

Profesionální právní vědomí socialistického odborníka, jež je vědomím aktuálním, zahrnuje tak, kromě dalšího, nejenom sociální zkušenost; zahrnuje i určité, odborníkovi pro výkon profese potřebné, znalosti z úrovně teoretického právního vědomí.

Je nepochybné, že jedním ze základů, na nichž se formuje profesionální právní vědomí socialistického odborníka, je občanská nauka. Občanská nauka je i předmětem, který napomáhá vytvářet vztah mladých lidí k socialistickému státu, společnosti, ke kolektivům a bezprostřednímu okolí občana.

Při zkoumání právního vědomí studentů vybraných fakult UK jsme prvou část dotazníku proto zaměřili tak, abychom si především objasnili rozsah a kvalitu znalostí absolventů středních škol, jež získali studiem občanské nauky na základní a střední škole a ověřili si, jak se tyto znalosti rozvinuly studiem na vysoké škole. Otázky pro zjištění znalostí, vyplývajících z občanské nauky, jsme připravili po prostudování učebnic občanské nauky.

Snažili jsme se přitom i formulovat takové otázky, které se nám jevily jako aktuální a o kterých jsme předpokládali, že se s nimi posluchači již v praktickém životě setkali.

Ověřovali jsme, co si pamatují absolventi středních škol z výuky v občanské nauce, tedy paměť souboru, vytvořenou v lineární rovině. Jevilo se nám v této části dotazníku vhodným užít formy testu. Tázali jsme se zejména otevřenými otázkami, které vyžadují, podle našeho názoru, vyšší pozornost a spolupráci.

a) Základní znalosti o složení Národní fronty

Zkoumali jsme nejdříve základní znalosti studentů o složení Národní fronty.

Všech pět politických stran, které v ČSSR působí, na otázku „Které politické strany jsou sdruženy v Národní frontě?“ vyjmenovalo 13,3 % dotázaných.

Nejlépe odpověděli studenti prvního ročníku fakulty žurnalistiky a dále pak studenti prvního ročníku pedagogické fakulty, specializující se na občanskou nauku. Rozdíly v četnosti správných odpovědí lze zjistit z tabulky.

Tabulka 10. Relativní četnosti odpovědí na otázku „Které politické strany jsou sdruženy v Národní frontě?“

X	Celkově	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
správné odpovědi	13,3	24,1	5,9	9,7	4,3	4,8	18,6	23,5
neuspokojivé	86,7	75,9	94,1	90,3	95,6	95,2	81,4	76,5

Na další otázku „Jsou v Národní frontě některé další organizace? Jestliže ano, které?“ správně odpovědělo 95,9 % studentů. Rozdíly v četnostech odpovědí jednotlivých fakult a ročníků nejsou nikterak významné. Stoprocentně správně odpověděli studenti čtvrtého ročníku fakulty žurnalistiky, studenti čtvrtého ročníku pedagogické fakulty a studenti pedagogické fakulty specializovaní na studium občanské nauky.

b) Základní znalosti o našich zákonodárných sborech³⁴⁾

Vlastní zkoumání právního vědomí studentů jsme prováděli v době, kdy naše zastupitelské orgány vstupovaly do závěru plnění svých volebních programů. Proto jsme několik otázek dotazníku zaměřili tak, abychom získali přehled o tom, jak studenti sledovali toto období vývoje naší společnosti.

³⁴⁾ V této práci uvádím pouze část zjištění, a to ta, která považuji za významná.

Znalost našich zákonodárných orgánů ověřovala otázka „*Můžete vyjmenovat naše zákonodárné orgány?*“. Všechny naše zákonodárné orgány vyjmenovalo 30,8 % dotázaných. Nejlépe odpověděli studenti prvního ročníku fakulty žurnalistiky, nejmenší počet správných odpovědí jsme zjistili u studentů prvního ročníku pedagogické fakulty. U této otázky, jak lze zjistit z následující tabulky, jsou odpovědi studentů jednotlivých fakult dosti rozdílné.

Tabulka 11. Relativní četnosti odpovědi na otázku „*Můžete vyjmenovat naše zákonodárné orgány?*“

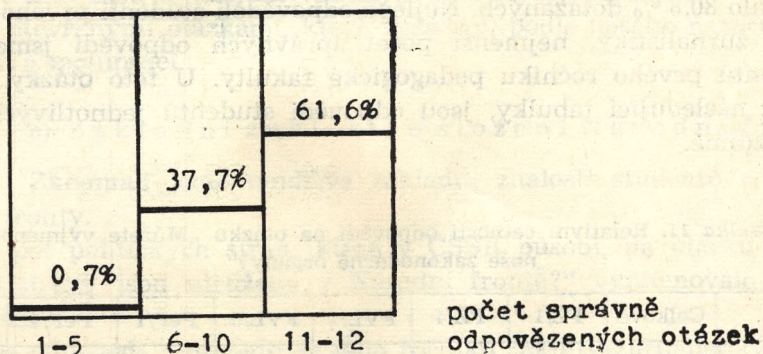
X	Celkově	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
správné odpovědi	30,8	60,3	31,2	36,3	21,4	19,5	24,7	21,6
neuspo- kojivé	69,2	39,7	68,7	63,7	78,6	80,5	75,3	78,4

Snažili jsme se i zjistit, zda studenti znají povinnosti poslance vůči voličům. Před otázkou „*Které z uvedených povinností patří mezi povinnosti poslance vůči voličům?*“ jsme zařadili pokyn v každém řádku zakroužkovat jednu odpověď (tedy patří či nepatří). Již z tohoto pokynu vyplývá, že jde vlastně o otázek několik. Studenti pak měli volit, zda mezi povinnosti poslance vůči voličům patří či nepatří to, že poslanec:

- zastupuje zájmy voličů v zastupitelském sboru
- objasňuje voličům všechny právní problémy
- předkládá návrhy a podněty voličů zastupitelskému orgánu, do něhož byl zvolen
- organizuje ve svém volebním obvodu brigády voličů
- skládá voličům účty ze své činnosti
- informuje voliče o jednání zastupitelského sboru
- zastupuje voliče v jejich záležitostech u prokuratury a soudů
- zúčastňuje se schůzí všech společenských organizací v rámci svého volebního obvodu
- je povinen zajistit umístění dítěte zaměstnané matky (která ho volila) do jeslí nebo mateřské školy
- pravidelně se se svými voliči stýká
- školí své voliče
- dbá na to, aby zájmy voličů byly v zastupitelském sboru řešeny.

Na jedenáct až dvanáct otázek správně odpovědělo 61,6 % dotázaných studentů; na šest až deset otázek správně odpovědělo 37,7 % studentů, do pěti správných odpovědí 0,7 % studentů (viz připojený graf).

Graf 2. Grafické vyjádření indexu odpovědi na otázku „Které z uvedených povinností patří mezi povinnosti poslance vůči voličům?“

Nejlépe odpovídali studenti fakulty žurnalistiky. Relativní četnosti odpovědi na jednotlivé otázky podle zkoumaných fakult a ročníků lze zjistit z následující tabulky.

I další dvě otázky, jimiž jsme zkoumali základní znalosti studentů o zákonodárných sborech, tvoří několik podotázek.

Podle pokynu předcházejícího otázky „Které z uvedených činností patří do pravomoci České a Slovenské národní rady?“ měl student zakroužkovat, zda do pravomoci těchto zákonodárných sborů patří či nepatří:

- volba Federálního shromáždění
- zřizování ministerstev a jiných republikových orgánů
- volba předsedů krajských národních výborů
- volba a odvolání předsedy národní rady a členů předsednictva
- změna hranic krajů
- schvalování státního plánu rozvoje národního hospodářství
- volba rektorů a děkanů VŠ
- jednání o otázkách vnitřní politiky
- volba soudců z povolání
- vydávání republikových zákonů
- vyslovení nedůvěry republikové vládě
- zřizování univerzit
- zřizování jednotlivých fakult VŠ
- zřizování krajských a okresních nemocnic.

Na třináct až čtrnáct otázek odpovědělo ze sledovaného souboru správně pouze 0,2 % studentů. Na sedm až dvanáct otázek správně odpovědělo 82,1 % dotázaných studentů a do šesti správných odpovědí 17,7 % studentů (viz tabulka 12).

Znalosti dotázaných studentů, jež se týkají činnosti našich republikových zastupitelských orgánů, jsou velmi neuspokojivé. Přitom není pod-

Tabulka 12. Relativní četnosti odpovědí na otázku „Které z uvedených povinností patří mezi povinnosti poslance vůči voličům?“ podle jednotlivých fakult a ročníků

Otázka	Hodnocení	Celkově	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
zastupuje zájmy voličů v zast. sboru	správně (patří) neuspokojivě	98,9 1,1	100,0 0,0	100,0 0,0	99,0 1,0	100,0 0,0	96,4 3,6	100,0 0,0	98,0 2,0
objasňuje voličům všechny práv. problémy	správně (nepatří) neuspokojivě	85,9 14,1	89,7 10,3	94,1 5,9	84,2 15,8	74,5 25,5	88,9 11,1	84,7 15,3	90,0 10,0
předkládá návrhy a podněty voličů zast. sboru, do něhož byl zvolen	správně (patří) neuspokojivě	98,6 1,4	100,0 0,0	100,0 0,0	98,1 1,9	97,9 2,1	97,6 2,4	98,0 1,2	100,0 0,0
organizuje ve svém volebním obvodu brigády voličů	správně (nepatří) neuspokojivě	79,1 20,9	87,7 12,3	94,1 5,9	82,4 17,6	82,2 17,8	73,5 26,5	70,9 29,1	78,4 21,5
skládá voličům účty ze své činnosti	správně (patří) neuspokojivě	79,4 20,6	96,6 3,4	94,1 5,9	84,2 15,8	80,8 19,2	61,0 39,0	74,4 25,6	82,3 17,7
informuje voliče o jednání zast. sboru	správně (patří) neuspokojivě	93,2 6,8	84,2 15,2	100,0 0,0	97,1 2,9	93,6 6,4	94,0 6,0	91,8 8,2	94,1 5,9
zastupuje voliče v jejich záležitostech u soudů a prokuratury	správně (nepatří) neuspokojivě	96,2 3,8	94,8 5,2	100,0 0,0	98,0 2,0	97,8 2,2	92,7 7,3	97,7 2,3	94,1 5,9

Pokračování tabulky 12. Relativní četnosti odpovědí na otázku „Které z uvedených povinností patří mezi povinnosti poslance vůči voličům?“ podle jednotlivých fakult a ročníků

Otázka	Hodnocení	Celkově	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
zúčastňuje se schůzí všech spol. organizací v rámci svého vol. obv.	správně (nepatří) neuspokojivě	63,4 36,6	82,8 17,2	76,5 23,5	67,3 32,7	59,6 40,4	46,3 53,7	51,2 48,8	80,4 19,6
je povinen zajistit umístění dítěte zaměst. matky (která ho volila) do jeslí nebo mateřské školy	správně (nepatří) neuspokojivě	63,3 36,7	100,0 0,0	94,1 5,9	98,0 2,0	97,8 2,2	95,2 4,8	97,7 2,3	100,0 0,0
pravidelně se s voliči stýká	správně (patří) neuspokojivě	94,3 5,7	96,5 3,5	100,0 0,0	92,2 7,8	93,5 6,5	96,3 3,7	91,8 8,2	96,1 3,9
školí své voliče	správně (nepatří) neuspokojivě	83,9 16,1	94,6 5,4	94,1 5,9	77,7 22,3	80,4 19,6	81,5 18,5	84,9 15,1	86,3 13,7
dbá na to, aby zájmy voličů byly v zastupitelském sboru řešeny	správně (patří) neuspokojivě	98,1 1,9	96,4 3,6	100,0 0,0	100,0 0,0	97,9 2,1	96,3 3,7	97,7 2,3	100,0 0,0

Tabulka 13. Relativní četnosti odpovědí na otázku „Které z uvedených pravomocí patří do pravomoci národních výborů?“ podle jednotlivých fakult a ročníků

Otázka	Hodnocení	Celkově	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
vedení matrik	správně (patří) neuspokojivě	98,4 1,6	100,0 0,0	100,0 0,0	97,1 2,9	97,9 2,1	97,5 2,5	100,0 0,0	98,0 2,0
rozhodování o rozvodech	správně (nepatří) neuspokojivě	78,9 21,1	77,6 22,4	88,2 11,8	66,3 33,7	61,7 38,3	87,6 12,4	84,9 15,1	94,1 5,9
postih přestupků	správně (patří) neuspokojivě	74,7 25,3	74,1 25,9	88,2 11,8	67,0 33,0	83,0 17,0	79,0 21,0	76,7 23,3	68,6 31,4
exekuční vystěhování z bytu	správně (nepatří) neuspokojivě	29,2 70,8	45,6 54,4	29,4 70,6	28,2 71,8	34,0 66,0	24,7 75,3	29,1 70,9	15,7 84,3
rozhodování o výživném pro děti	správně (nepatří) neuspokojivě	67,1 32,9	78,9 21,1	70,6 29,4	56,4 43,6	59,6 40,4	70,4 29,6	72,1 27,9	66,7 33,3
řízení základních škol	správně (patří) neuspokojivě	62,1 37,9	75,0 25,0	58,8 41,2	58,4 41,6	65,2 34,8	49,4 50,6	72,1 27,9	56,9 43,1
řízení středních škol	správně (patří) neuspokojivě	38,8 61,2	47,7 52,6	17,6 82,4	34,0 66,0	43,5 56,5	27,2 72,8	52,3 47,7	37,2 62,8
řízení vysokých škol	správně (nepatří) neuspokojivě	90,9 9,1	84,5 15,5	100,0 0,0	93,2 6,8	97,8 2,2	91,4 8,6	84,9 15,1	94,1 5,9
řízení zdrav. zařízení	správně (patří) neuspokojivě	40,1 59,9	46,6 53,4	47,1 52,9	43,1 56,9	48,9 51,1	30,0 70,0	34,9 65,1	41,2 58,8
řízení SNB	správně (nepatří) neuspokojivě	85,9 14,1	86,2 13,8	94,1 5,9	83,3 16,7	83,0 17,0	78,7 21,3	90,7 9,3	94,1 5,9

statného rozdílu ve znalostech dotázaných studentů jednotlivých fakult a ročníků.

U otázky „Které z uvedených činností patří do pravomoci národních výborů?“ měli na podkladě pokynu dotázaní zakroužkovat, zda do pravomoci národních výborů patří či nepatří:

- vedení matrik
- rozhodování o rozvodech
- postih přestupků
- exekuční vystěhování z bytu
- rozhodování o výživném pro děti
- řízení základních škol
- řízení středních škol
- řízení vysokých škol
- řízení zdravotnických zařízení
- řízení SNB.

Na devět až deset otázek správně odpovědělo 12,9 % dotázaných, 77 % dotázaných studentů odpovědělo na pět až osm otázek správně a do čtyř otázek 10,1 % respondentů.

Četnosti odpovědí podle jednotlivých fakult a ročníků lze zjistit z připojené tabulky 13.

c) Základní znalosti o územním členění ČSSR

Ověření znalosti o územním členění naší republiky jsme věnovali dvě otázky.

Pokynu „Vyjmenujte kraje, do kterých je územně rozdělena naše federace a současně uveďte jejich sídla“ vyhovělo 67,8 % dotázaných. Dvě chyby jsme zjistili u 18,7 % dotázaných. Nejlepší znalosti v tomto směru mají posluchači prvního ročníku fakulty žurnalistiky.

Na otázku „Která města jsou postavena na roveň krajům?“ správně odpovědělo pouze 55,2 % dotázaných. V porovnání k předchozí otázce lze pak vyvodit, že znalosti 44,8 % dotázaných o územním dělení federace jsou přinejmenším neujasněné (viz tabulka).

Tabulka 14. Relativní četnosti odpovědi na otázku „Která města jsou postavena na roveň krajů?“ podle jednotlivých fakult a ročníků

X	Celk.	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
správné odpovědi	55,2	55,2	81,2	58,0	45,2	40,2	59,5	66,7
neuspo- kojivé	44,8	44,8	18,8	42,0	54,8	59,8	40,5	33,3

d) Základní znalosti forem vlastnictví,
zakotvených v naší ústavě

Tři otázky jsme věnovali ověření znalostí o formách vlastnictví, jež jsou zakotvené v naší ústavě. Nezjistili jsme, že by v Československu existoval výzkum, který by ověřoval znalosti, eventuálně informovanost občanů o předpisech státního práva. Proto jsme ke srovnání do výzkumu právního vědomí studentů vybraných fakult UK zařadili i otázky, jež jsme položili v roce 1975 při výzkumu právního vědomí pracovníků ČKD Tatra Praha.

Všechny formy vlastnictví na otázku „*Jaké formy vlastnictví u nás existují?*“ správně vyjmenovalo 10,8 % dotázaných. Nejlépe odpověděli studenti prvního ročníku fakulty žurnalistiky.

Tabulka 15. Relativní četnosti odpovědí na otázku „*Jaké formy vlastnictví u nás existují?*“ podle jednotlivých fakult a ročníků

X	Celk.	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
správné odpovědi	10,8	17,2	5,9	10,1	6,7	13,2	12,0	3,9
neuspo- kojivé	89,2	82,8	94,1	89,9	93,3	86,7	88,0	96,1

Na otázku „*Je státní vlastnictví jedinou formou socialistického společenského vlastnictví?*“ odpovědělo správně 95,4 % z celého souboru dotázaných. Odpovědi se výrazněji podle jednotlivých fakult a ročníků nediferencují. Tutéž otázku jsme položili i při výzkumu právního vědomí v roce 1975—1976 v ČKD Tatra Praha. Správně odpovědělo v ČKD Tatra 53,88 % dotázaných. Podsoubor vysokoškoláků v ČKD Tatra pak dal 90 % správných odpovědí. Srovnání tedy vyznívá ve prospěch studentů vybraných fakult UK.

Na otázku „*Je rozdíl mezi osobním a soukromým vlastnictvím?*“ odpovědělo správně 96,6 % dotázaných studentů. Opět porovnáním s počtem správných odpovědí v ČKD Tatra (78,8 % správných odpovědí) vyznívá zjištění ve prospěch studentů vybraných fakult UK.

Ani v tomto případě se odpovědi studentů podle jednotlivých fakult a ročníků výrazněji nediferencují.

Hodnotíme-li odpovědi dotázaných na shora uvedené tři otázky ve vztahu k sobě navzájem, můžeme dovodit, že i když na otázky „*Jaké formy vlastnictví u nás existují?*“ a „*Je státní vlastnictví jedinou formou socialistického společenského vlastnictví?*“ odpovídá správně vysoké procento dotázaných, *faktické znalosti* jsou přesto nízké. To prokazuje 10,8 % správných odpovědí na otázku „*Jaké formy vlastnictví u nás existují?*“.

Dotázaní studenti v části, týkající se základních znalostí občanské nauky, lépe odpovídali na otázky obecné než na otázky, kterými jsme sledovali ověření určité sumy znalostí.

Mezi podsoubory jsme nezjistili výraznějších rozdílů. *Hypotéza, kterou jsme předpokládali, že znalosti studentů jsou úměrné jejich délce studia na vysoké škole a eventuálně i zaměření studovaného oboru, se nám nepotvrdila.* Již v třídění prvního stupně bylo zcela evidentní a třídění druhého stupně prokázalo, že faktické znalosti jsou naopak ve vyšších ročnících nižší.

Z tohoto zjištění nelze však učinit závěr, že znalosti z občanské nauky se u studentů snižují úměrně vyššímu věku a délce studia na vysoké škole. Abychom mohli k takovému závěru dospět, museli bychom zkoumat právní vědomí podsouboru prvních ročníků i v závěru jejich studia na příslušné fakultě. Je možné i takové vysvětlení, že výuka občanské nauky je v posledních letech kvalitnější, takže mladší studenti mají vyšší znalosti atd.

Problém, který naznačují zjištěné údaje a který sledujeme každodenně, je hlubší. S vytvořením základů socialistické společnosti vznikla v Československu totiž nutnost rozšířit a prohloubit znalosti mladé generace co do rozsahu i co do obsahu. Čím větší je rozsah historických událostí, čím větší počet lidí do těchto událostí vstupuje a čím složitější úkoly řeší, tím významněji se jeví nutnost vzdělání těchto lidí, tím výrazněji se i rýsuje potřeba metod zprostředkujících osvojení poznání.

V současné době dochází v rozvoji vědy k určité rozpornosti: na jedné straně lze sledovat atomizaci věd, na straně druhé pak výraznou integraci věd. Tato skutečnost přináší potřebu objektivního (třídního a stranického) postoje nejenom při rozvíjení vědních oborů, ale i při výuce mladé generace. Např. statistické a matematické metody, jichž je stále více užíváno ve společenských vědách, nelze aplikovat bez jasného a uvědomělého třídního hlediska.

To vede k růstu významu dialektickomaterialistických principů nejenom v procesech poznání, ale i v procesech zprostředkujících osvojení poznání v celém systému společenských a přírodních věd.

Přestavba školství v Československu, ve vztahu k potřebám rozvíjející se společnosti, si vynutila výraznější akcent na výuku přírodních věd a na využití nových metod výuky přírodních věd. Tato skutečnost, která je nezbytností, přináší však celou sféru problémů. Ty se projevují i na vysokých školách.

Exaktnost metod, vlastní přírodním vědám, plodí tendenci k abstraktnějšímu formování vědomí. Přitom však výuka společenských věd, i když i ona prochází procesem přestavby, užívá stále více klasických metod, spočívajících v opakování. A navíc, výuce přírodních věd, zejména na

základních školách, je věnována vážnější pozornost než výuce společenských věd a zvláště výuce občanské nauky.

A má-li se skutečně občanská nauka stát základem, z něhož lze dále formovat vědomí socialistického odborníka, a tedy i profesionální právní vědomí, je nutné věnovat její výuce důraznou pozornost.

4. TEORIE ODRAZU A PRÁVNÍ VĚDOMÍ

Otázka, co se odráží ve vědomí společnosti, je diskutována všemi společenskými vědami. Ačkoli tato diskuse trvá již po značně dlouhou dobu, není ještě stále vyřešena.

Tak např. v sovětské filozofické literatuře již v šedesátých letech se rozšířila teze, podle níž se ideologické formy odlišují tím, co odrážejí a jak odrážejí, tj. předmětem (objektem) a způsobem odrazu.³⁵⁾ Později dospívá sovětská filozofie k závěru, že všechny ideologické formy odrážejí společenské bytí, které se projevuje ve společenských vztazích.³⁶⁾ Přitom pak jedny a tytéž stránky společenského (materiálního) bytí se někdy odrážejí ve všech ideologických formách: jak v politických názorech, tak v názorech morálních, etických, filozofických, právních atd. A specifičnost každé ideologické formy nepodmiňuje objekt odrazu, nýbrž způsob odrazu, jenž určuje sociální poslání ideologické formy apod.

Diskuse o tom, co se odráží v právním vědomí, pokračuje i v našich vědách o státu a právu. Někteří autoři hovoří o právním vědomí a právním bytí, přičemž pojem „právní bytí“ stejně jako pojem právního vědomí vymezují odlišným způsobem.³⁷⁾

Znovu zdůrazňuji, že tato práce si neklade za svůj cíl ani definovat právní vědomí, ani podat vyčerpávající výčet toho, co se v právním vědomí odráží apod. Je však zřejmé, že v projektu a zejména v úvodní studii k výzkumu právního vědomí studentů vybraných fakult UK jsme se museli alespoň dotknout těchto a i jiných teoretických otázek.

Při řešení otázky, co se odráží v právním vědomí, vycházela jsem z pregnantního vyjádření K. Marxe v jeho Úvodu Ke kritice politické ekonomie, kde píše: „Ve společenské výrobě svého života vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil. Souhrn všech těchto výrobních vztahů tvoří ekonomickou strukturu spo-

³⁵⁾ Viz např. *Formy občestvennogo soznanija*. Moskva 1960, str. 23—24.

³⁶⁾ Viz např. *Vzaimodějstvije form občestvennogo soznanija*. Moskva 1964, str. 12.

³⁷⁾ Viz např. Trojan K.: *Právní vědomí v socialistické společnosti*. Kandidátská práce, knihovna PF UK, nepublikováno. Viz i Příkryl L., Císařová D.: K aktuálním problémům právní výchovy. *Právník* 4, rok 1983, str. 347—358.

lečnosti, reálnou základnu, nad níž se zvedá právní a politická nadstavba a které odpovídají určité formy společenského vědomí. Způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec.“³⁸⁾

V této své práci dospěl K. Marx i k dalšímu geniálnímu závěru o tom, že právní vztahy ve společnosti existující „... nemohou být pochopeny ani ze sebe samých, ani z tak zvaného všeobecného vývoje lidského ducha, nýbrž naopak, že tkví svými kořeny v materiálních životních poměrech...“³⁹⁾ dané společnosti.

Klasikové marxismu-leninismu se však nespokojili pouhým zjištěním, že nad základnou společností se zvedá politická a právní nadstavba a zjištěním, že základně společnosti odpovídají určité formy společenského vědomí. Při rozboru složité problematiky nadstavby společnosti zjišťují i to, že různé jevy, jež nalézáme ve společenské nadstavbě, se v různém stupni od základny vzdalují a opět se v různém stupni přibližují k „čistě abstraktně“ ideologickým nadstavbovým jevům od základny nejvíce vzdáleným.⁴⁰⁾

To jednak znamená, že i základem nových socialistických společenských vztahů jsou koneckonců socialistické poměry ekonomické. To je nejen vlastnictví výrobních prostředků, ale ekonomické poměry ve všech jejich podobách a dimenzích. Tím ovšem nemíním, že nové ekonomické poměry lze redukovat na jejich ekonomickou základnu. Nové poměry tvoří ekonomický základ, ale i vše, co z tohoto základu a na něm ve společnosti vyrůstá. A tyto nové poměry umožňují formování socialisticky myslícího, jednajícího a žijícího člověka.

Jednak to i znamená, že nelze podceňovat úlohu vědomí ve společnosti a jeho vliv na jednání lidí, neboť „lidské vědomí objektivní svět nejen odráží, nýbrž jej i tvoří“.⁴¹⁾ A pak: „Protiklad hmoty a vědomí má... absolutní význam jen v hranicích velmi omezené oblasti, v daném případě výlučně v hranici základní gnozeologické otázky, která se ptá, co uznat za prvotní a co za druhotné. Mimo tyto hranice je relativnost daného protikladu nepochybná.“⁴²⁾

Za idejemi, rozhodnutími a jinými ideovými hybnými silami lidského jednání je však třeba hledat hybné síly materiální povahy.

Konstatovala jsem již, že různé formy společenského vědomí jsou odrazem společenského bytí v hlavách lidí a že v tom vidím *základní příčinu* jejich vzniku a existence.

Ale za prvé pod tímto odrazem společenského bytí ve vědomí lidí vidím

³⁸⁾ Marx K., Engels B.: Vybrané spisy sv. I. Praha 1950, str. 370.

³⁹⁾ Marx K., Engels B.: citovaná práce, str. 369.

⁴⁰⁾ Viz Marx K., Engels B.: Vybrané spisy II. Praha 1950, str. 532.

⁴¹⁾ Lenin V. I.: Spisy sv. 38. Praha 1960, str. 213.

⁴²⁾ Lenin V. I.: Spisy sv. 14. Praha 1957, str. 153.

širokou škálu možností tohoto odrazu, počínaje odrazem spontánním, vznikajícím na základě ryze empirického poznání a tudíž odrazem povrchním, zrozeným živelnou praxí a konče odrazem opřeným o vědeckou metodu poznání, odrazem podstaty společenských jevů a tedy odrazem vznikajícím uvědoměle v myšlení a jednání lidí.

I poznání je však vývojovým procesem a dosud jsme neobsáhli dostatečné znalosti k tomu, abychom mohli předvídat do důsledků, jaké výsledky vyvolají naše snahy a činnosti ve společnosti.

Za druhé společenské vědomí není jen souhrnem paralelně vznikajících a bezprostředních odrazů různých stránek společenského bytí ve vědomí lidí, ale je i odrazem zprostředkovaným v tom smyslu, že existují vzájemné korelace dialektické podmíněnosti růstu mezi různými formami společenského vědomí, že jedna forma poskytuje pomoc, prostředky i své výsledky druhé formě, která tím získává nové možnosti.

V socialismu pak neexistují jenom ty formy vědomí, které jsou odrazem materiálního bytí socialistické společnosti, ale existují i takové formy vědomí, které jsou v antagonistickém rozporu se socialistickým společenským vědomím, jako je např. náboženství. A náboženství je šířeno různými církvemi, tedy organizacemi, které jsou institucemi socialistickým státem uznanými, přitom však rovněž nejsou vlastní socialistické společnosti. V tomto směru lze konstatovat, že v rámci socialistické společnosti samotné vzniká prostor, vytvořený na základě souhlasu této společnosti, k prosazování ideologie, jež je cizí objektivním zájmům dělnické třídy a její vedoucí síly komunistické strany. A právě náboženská ideologie ovlivňuje jednání nikoli zanedbatelného počtu i mladých členů socialistické společnosti.

Za třetí obsahem společenského vědomí není jen odraz objektivně se vyvíjejícího světa, ale i odraz lidského cílevědomého a současně též i předmětného (objektivního) působení na svět a jeho vývoj, tedy odraz lidské praxe. Lidská praxe je cílevědomou a zároveň předmětnou realizací lidského poznání světa, je cílem poznání, ale zároveň i jeho předmětem. *Praxe je tedy v tomto smyslu součástí společenského bytí a je tedy jako taková zase odrážena všemi formami společenského vědomí.*

Praxe uvádí subjekt do bezprostřední, hluboké a všestranné spojitosti nejenom s přírodou, ale i se společenskohistorickou skutečností. I když základní a určující praktickou činností byla a je společenská výrobní činnost, je v současnosti komponentem praxe jak výrobní činnost, tak i vědeckoexperimentální, sociálněrevoluční, pedagogická, kulturní atd. činnost a např. i umělecká tvorba, které utvářejí věci a procesy, jež mají objektivní existenci a jsou vnímány našimi smysly. Lidská praxe v socialistické společnosti nabyla univerzálního a složitého charakteru.

Marxisticko-leninská teorie odrazu nám napomáhá ozřejmit složité

otázky pravdivého poznání objektivní reality subjektem. Neztotožňuje objekt a subjekt, předmět a jeho odraz ve vědomí, ale pohlíží na ně v jejich vývoji, v procesu jejich protikladného postavení a současně i v jejich relativní jednotě. Napomáhá nám tak vyvarovat se chyb a nepřesností. Kdybychom např. chtěli ideu definovat jako pouhý subjektivní odraz objektivně existujících věcí a jevů ve vědomí, způsobili bychom, že odraz pojatý jako něco zcela subjektivního, čistě subjektivního, by pro nás přestal být nejenom odrazem, ale přestali bychom na něj pohlížet jako na něco, co se vyvíjí a má i historii.

Objekt a subjekt poznání jsou dialektickou jednotou protikladů a jako takové se nutně vyvíjejí, staví se navzájem proti sobě, vzájemně se popírají, ale současně se vzájemně podmiňují, předcházejí jeden druhého. „Subjekt, utvářený objektem nepřestává mít hluboko v sobě svou vlastní povahu a naopak, objekt, jsouc hluboce spojený se subjektem, neztrácí svoji objektivní realnost a význam a nepřestává se vyvíjet podle svých imanentních zákonů.“⁴³⁾

Stejně i o obsahu a formě poznání lze napsat, že jsou dialektickou jednotou protikladů poznání. Obsah je pro formu vždy určující. Avšak v procesu vývoje nabývá forma, kterou tvoří a podmiňuje objektivní vývoj obsahu, obsažného charakteru. Zejména v socialistické společnosti získává forma aktivní význam. Nabývá charakteru a významu reálného faktoru a přechází do obsahu. Ale přechází již do vyšší a složitější povahy obsahu.

K vyjasnění této úvahy postačí srovnat obsah a formu pojmů vědomí a uvědomění, právní vědomí a socialistické právní vědomí, morálka a socialistická morálka atd.

Lze poznamenat, že nakolik je subjekt poznání (člověk) formou projevu přírody a objektu vůbec a nakolik se obsah kryje s objektem poznání, natolik je forma poznání i projevem obsahu poznání. Určuje se jím a má charakter formy a historie forem poznání (např. metod, kategorií, systémů, pojmů atd.). Je objektivním odrazem historie samého objektu poznání. „Právě v tomto smyslu historie myšlení je současně historií objektu myšlení a konečné logické závěry jsou zevšeobecněnými odrazy objektivních věcí a jejich objektivních zákonitostí.“⁴⁴⁾

Zkoumáme-li společnost z hlediska teorie odrazu, lze společnost označit za společenskohistorickou skutečnost, za zvláštní objektivní realitu, která se více nebo méně věrně a úplně odráží ve společenském vědomí.

Jde nám tedy o to, získat co nejpřesnější odraz předmětu v našem vědomí. A získat přesný odraz předmětu ve vědomí, respektive upřesnění odrazu předmětu ve vědomí napomáhá věda.

⁴³⁾ Pavlov T.: Teória odrazu. Bratislava 1951, SAVU, str. 252.

⁴⁴⁾ Pavlov T.: citovaná práce, str. 252.

Pravdu, získanou za pomoci vědeckých metod poznání, lze označit za nejvyšší formu subjektivního odrazu objektivní skutečnosti v lidském vědomí.

Snaha o rozvoj vědeckých metod poznání, jež je vlastní socialistické společnosti, není samoučelným procesem. Vyplývá z poznání, že nadstavba společnosti má schopnost zpětně ovlivňovat základnu. Ale nadstavba společnosti má schopnost ovlivňovat společenskou základnu pouze v historickém rámci a historické tendenci, určené opět základnou. Čím však je společenská nadstavba „vyšší“, tj. čím má zprostředkovanější spojitost se základnou, tím jasněji se jeví specifičnost, relativní samostatnost a aktivnost nadstavby.

Vědu, která je nejvýše položena ve struktuře společenské nadstavby, neurčuje pouze základna společnosti; působí na ni i formy vědomí dané společnosti, a to zejména oficiální ideologie, praktická politika panující třídy, vývoj vědy bližší i vzdálené minulosti a dokonce i sousedství států, a to i těch, jejichž společenská základna není shodná se základnou dané společnosti.

Hovoříme-li o vědě, ideologii, společenském vědomí, hovoříme o nich jako o jediném jevu, ale zároveň cítíme, že vědu, ideologii a společenské vědomí nelze plně ztotožňovat. V čem tedy spočívá rozdíl mezi vědou, ideologií a společenským vědomím?

Vědecké myšlení se vždy vztahuje k ideologii. Vztahuje se k ní tak, že každé vědecké myšlení je ideologií, ale nikoli každá ideologie je vědeckým myšlením. Ideologie je věrným a pokrokovým odrazem skutečnosti pouze tehdy, je-li ideologií tříd a sil, které nemají zájem falšovat odraz skutečnosti a maskovat svoje skutečné záměry a plány.

Reakční ideologie neztrácí charakter a význam ideologie jen proto, že nejsou vědecky podloženy. I když případně obsahují jednotlivé vědecké prvky nebo rysy, je pro ně typický subjektivně fantastický a reakční charakter. Vědecky podložená ideologie, která je objektivně správná a pokroková, naopak přestává být pouze ideologií v tradičním smyslu slova „ideologie“.

Vítězství vědecké ideologie je předznamenáním zániku ideologií vůbec, pokud ideologii chápeme jako jednotu vědeckých a nevědeckých částí, stránek a prvků.

Ideologie, chápána jako společenské vědomí — tedy ideologie v širším smyslu slova — obsahuje jak prvky vědy, tak i prvky nevědecké. S vítězstvím ideologie dělnické třídy, která je ideologií vědeckou, dochází k procesu, v němž postupně zanikají ve společenském vědomí nevědecké prvky a vítězí v něm rysy vědecké.

Vědecké myšlení sice zahrnuje určité rysy charakteristické pro ideologii, ale zároveň představuje novou kvalitu myšlení. Do pojmu „vědecké myš-

lení“ je proto třeba vložit nový obsah, který není shodný s obsahem pojmu ideologie v tradičním významu tohoto pojmu.

Pojem „ideologické vědomí“ označuje pak pokračování a zároveň kvalitativní překonání — lze napsat dialektickou reprodukci — ještě ideologicky nezformovaného „společenského vědomí“.

Pojem „vědecké vědomí“ pak označuje dialektickou reprodukci „ideologického vědomí“ vědou.

Je třeba zdůraznit, že učení o zaostávání společenského vědomí za společenským bytím se vztahuje absolutně na společenské vědomí těch tříd, jež nejsou nositelky progresivního zájmu, ve své podstatě vlastního celé pracující části dané společnosti. Nevztahuje se však na společenské vědomí tříd, které jsou nositelkami progresu. Ideologie je v té či oné míře teoretickým vyjádřením zájmu třídy, vrstvy. Zahrnuje v sobě světový názor dané sociální skupiny, filozofii, vědu, umění atd., ale i množství nálad, názorů, citů, snah a cílů, které tvoří ideologickou jednotu.

A v tomto směru se *rozsah* pojmu „ideologie“ blíží rozsahu pojmu „společenské vědomí“, které chápeme jako subjektivní odraz objektivního společenského bytí. A v tomto směru se s ním zároveň i nekryje, protože rozsah pojmu „společenské vědomí“ je širší než rozsah pojmu „ideologie“.

Společenské vědomí zahrnuje všechny projevy duchovního života společnosti. Ale ideologie je takové společenské vědomí, které je jednak jako každé vědomí subjektivním odrazem objektivního, společenského bytí, a jednak, a to na rozdíl od společenského vědomí, *je ideologie zvláštním způsobem systemizovaným společenským vědomím*.

Jsou to politické, morální, právní, kulturní atd. teorie tříd, vrstev, které rovněž podmiňují tento zvláštní způsob systematizace společenského vědomí. Výsledkem je pak, v souladu se zákonem přechodu kvantity v kvalitu, právě ona zvláštní kvalita, již se liší ideologie od společenského vědomí vůbec.

A je to ideologie, která zpětně jako teoretické vyjádření zájmu třídy, vrstvy a zvláštním způsobem systematizované společenské vědomí, ovlivňuje vědomí jednotlivých tříd, vrstev či společnosti. Právě přes ideologii, zejména prostřednictvím politickoideologické praxe, je do forem vědomí promítnut zájem třídy či vrstvy.

Jednotlivé formy společenského vědomí se pak od ideologie a navzájem od sebe odlišují specifickým vyjádřením zájmu určité třídy, vrstvy a specifickými metodami, jimiž je tento zájem ve společnosti prosazován. A nakolik je ideologie vědeckou, natolik jsou i vědecké jednotlivé formy vědomí.

Formy společenského vědomí mají své úrovně a sféry (viz tabulka 9). V jednotlivých úrovních a sférách se v různé míře promítá věda, ideologie, světový názor, různé nálady, pocity, emoce atd. Nejvyšší úrovní každé

formy vědomí je teoretické vědomí a nejvyšší sférou každé formy vědomí je věda.

Stejně i nejvyšší úroveň právního vědomí je teoretické vědomí a nejvyšší sférou právního vědomí je právní věda. To však ještě neznamená, že všechny právní teorie musí být souladné s ideologií dělnické třídy a že všechny ideje, např. takové, jež zdůvodňují nutnost či dokazují nepotřebnost určitých právních norem, jsou v souladu se socialistickým právním vědomím.

A z toho vyplývá i závěr, že nikoli všechny normy našeho práva musí odpovídat potřebám regulace socialistických společenských vztahů, tj. socialistickému právnímu vědomí. Přesto však jsou i takové právní normy, pokud u nás existují, součástí našeho právního řádu.⁴⁵⁾

V. I. Lenin v první kapitole Materialismu a empiriokriticismu shrnuje terminologii užívanou Marxem a Engelsem pro „symboly věcí vznikajících z počitků“; užívá pak těchto termínů: obrazy nebo odrazy věcí a dále pak myšlenkové snímky věcí.⁴⁶⁾ V další části této kapitoly pro označení odrazu (obrazu) jevu ve vědomí užiji termínu — myšlenkový snímek jevu — proto, že za pomoci tohoto termínu lze myšlenky, jež dále sleduji, lépe vysvětlit.

Vědecké poznání podmiňuje možnost dalšího rozvoje naší společnosti v souladu s cíli a zájmy dělnické třídy, panující třídy socialistické společnosti. Vědecká pravda proto musí obsahovat především dva momenty: za prvé musí obsahovat charakter každé pravdy, tj. charakter každého správného a pravdivého poznání jako zvláštního lidsky vědomého myšlenkového snímku jevů vůbec, chápaného jako jedna ze základních forem pohybu hmoty vůbec. To znamená, že tento myšlenkový snímek jevů nelze chápat jako nahodilý, ale jako určitou kvalitu, která vyjadřuje samotnou podstatu poznání. Za druhé z hlediska gnozeologického není zvláštnost poznání pravdy jako určité kvality myšlenkového snímku pouze v tom, že je to určitá kvalita myšlenkového snímku ve vědomí lidí vůbec, ve kterém je zahrnut proces odlišení odrazu a odrážejícího se předmětu, ale i v tom, že jde o proces dialektické jednoty myšlenkového snímku s předmětem (jevem), který se pochopitelně ve vědomí nemůže nikdy odrážet úplně.

Pravda je dialektickou jednotou objektivnosti a subjektivnosti, abstraktnosti a konkrétnosti, absolutnosti a relativnosti. Je to společenskohistorický a individuálně tvořivý proces, který je v třídní společnosti třídně stranicky určený.

Čím více dozrávají hospodářské, politické, sociální a jiné podmínky, a to jak ve světovém měřítku, tak i v měřítku každé jednotlivé země, a čím

⁴⁵⁾ Obdobně viz i Hungr P., Prusák J.: Objektivní a subjektivní právo (vybrané problémy). Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno 1983, str. 74 a další.

⁴⁶⁾ Viz Lenin V. I.: Spisy sv. 14. Praha 1957, str. 39.

je všestrannější a aktivnější úloha a význam subjektivního faktoru, tím rychleji dospívá společnost k cílům, jež považuje za hlavní. Dochází k procesu, v němž ekonomické vztahy, aniž by ztratily rozhodující význam a úlohu, se přestávají „utvářet“ nezávisle na vůli lidí. Rovněž společenské vědomí v tomto procesu neztrácí svůj předchozí, tj. subjektivní charakter, a nadále je podmiňuje materiální bytí společnosti. Stává se však postupně v procesu společenskohistorického vývoje *rozhodujícím* faktorem. Vývoj společnosti pak probíhá v takové formě, jakou plánovitě a uvědoměle určuje člověk. „Společensky účinné síly působí,“ píše B. Engels, „dokud jsme je nepoznali a nepočítáme s nimi, úplně stejně jako přírodní síly: slepě, násilně, ničivě. Jakmile jsme je však poznali a jakmile jsme pochopili jejich činnost, jejich směřování, jejich účinky, záleží už jen na nás, zda je budeme stále více podřizovat své vůli a jejich prostřednictvím dosahovat svých cílů.“⁴⁷⁾

Naše socialistická společnost je stále ještě — řečeno slovy K. Marxe — společností nezralou. V této nezralé společnosti neexistuje ještě homogenní vědomí. A právě proto, že v socialismu zůstává i nadále zachována rozpornost obecných a individuálních zájmů, podmíněná mimo jiné sociální nerovností společenských skupin a jedinců, nejsou sociální vztahy v socialismu, které vznikají v praktické činnosti lidí (ať již jsou třídní, skupinové nebo individuální) od sebe odděleny. Tvoří síť vztahů vzájemně se proplétajících.

Je tomu tak proto, že v procesu vývoje socialismu se člověk teprve *postupně* stává skutečným členem socialistické společnosti a teprve postupně přestává být pouhým „soukromníkem“, pouhým individuem. Jeho zájem je stále zájmem, který napomáhá rozvoji individua — člověka, ale postupně se tento zájem přeměňuje v zájem individuální, který již není zájmem egoistickým. Individuální zájem člověka — uvědomělého člena socialistické společnosti — vychází ze zájmu společenského a propojuje se do zájmu společenského.

Ani za této situace však není v socialismu možná absolutní totožnost osobních a společenských zájmů. Nicméně komplexní výchova socialistického člověka směřuje k tomu, aby člověk — uvědomělý člen socialistické společnosti — získal schopnost rozlišit zájmy na zvláštní (skupinové, individuální, krátkodobé) a obecné (základní).

Uvědomění si zájmu je neobyčejně důležité. Zájem je totiž ve své podstatě jednak vědomým zaměřením jedince, skupiny či společnosti k určité činnosti, která sleduje dosažení stanoveného cíle; jednak jako subjekt-objektová kategorie je zájem produktem dialektického poměru člověka — myslící bytosti, nadané vůlí — a sociální struktury, v níž člověk žije a jedná.

⁴⁷⁾ Engels B.: Vývoj socialismu od utopie k vědě. Svoboda, Praha 1974, str. 65.

Zájem v socialismu jako projev lidské aktivity a projev zaměření této aktivity není tedy vnějším, objektivně samostatným faktorem. Ve skutečnosti je zprostředkujícím článkem, přes který lze působit i na člověka jako na subjekt poznání i jako na objekt a subjekt řízení.

Nejde o to, že jedinec či skupina se zřekne svých zájmů a obětuje vše pro budoucnost. Naopak, jde o to, že člověk spojí své zájmy se zájmy společnosti a pro společnost, a tím i pro sebe bude rozvíjet své schopnosti, možnosti, znalosti atd. *To je ale cílem výchovy uvědomělého socialistického člověka:* vytvořit situaci, kdy vědomí se stane materiální silou, o kterou se lze při budování socialistické společnosti opřít a se kterou lze počítat.⁴⁸⁾

Tyto úvahy, které obecně platí, podle mého názoru, pro společenské vědomí v socialistické společnosti, platí i pro vědomí právní, neboť právní vědomí, jak již jsem zdůraznila, je pouze formou společenského vědomí, i když formou, jež je nadána relativní samostatností.

5. SPOLEČENSKÉ HODNOTY A PRÁVO, HODNOTOVÁ ORIENTACE DOTÁZANÝCH STUDENTŮ

Právo tím, že reguluje ve společnosti sociální vztahy, i chrání hodnoty, jež v dané společnosti panující třída považuje za důležité. Právem regulované vztahy v socialismu tak i organizují určitou, avšak nikoli přesně vyjádřenou, hierarchii společenských hodnot.

Jednání regulované právem, tedy jednání subjektu právního vztahu odlišuje se od jednání právně neregulovaného, kromě jiného i tím, že se v tomto jednání vyjadřuje jednak vztah k dalšímu subjektu či subjektům právního vztahu, neboť právní vztah je vztahem mezi subjekty, kteří v něm vystupují jako nositelé práv a povinností, jednak se v něm vyjadřuje vztah jedajícího subjektu k socialistickému státu, který je představitelem socialistické společnosti. Je to totiž stát (resp. jeho orgány), kdo je tvůrcem socialistického práva, a je to stát, kdo dodržení právních norem vynucuje.

V jednání subjektu právního vztahu je tak obsažen i hodnotový vztah jedince ke společnosti, v níž žije, a k dalším jedincům, uznání společenských zájmů, individuálních zájmů, osobnosti člověka atd. Domnívám se, že z aspektů shora uvedených, jsou právní vztahy v té či oné míře a v té či oné rovině dispoziční. Dispoziční jsou pak i v tom smyslu, že právní vztah je vztahem směřujícím k určitému objektu (ať již k věci, k výsledku tvůrčí činnosti, hodnotám lidské osobnosti, k chování, resp. výsledkům

⁴⁸⁾ Viz Kalinin V. I.: O komunistické výchově. Praha 1949, str. 215.

určitého chování). Hodnoty chráněné právní normou, regulující právní vztah, tak nabývají zvláštního subjektivně významového záměru, který se právě směřováním právního vztahu k objektu uskutečňuje.

Právní vztah je vždy vztahem mezi subjekty. Již K. Marx upozornil na to, že právní vztah nelze pojmut jako vztah subjektu k objektu.⁴⁹⁾ Právní vztahy lze proto označit za vztahy intersubjektí.

Ve společnosti se právní vztahy ustavily jako síť určitých hodnotových významů. Podle toho, do jakého právního odvětví tyto vztahy lze zařadit, určíme i hierarchii hodnot, chráněných normami určitého právního odvětví.

Ovšem hodnoty, společensky preferované a chráněné panující třídou, nevstupují do právních norem, resp. do práva bezprostředně. Jednak jsou před svým vstupem do práva filtrovány právním vědomím v rovině teoretické, jednak co do formy, avšak při zachování obsahu přeměňují se v právní instituty. Tato přeměna je nutná; právo užívá zcela odlišných vyjádření, pojmů, kategorií atd., než např. etika, filozofie apod.

Právě proto, že právo je regulátorem právních vztahů a právě proto, že právní vztah je vždy vztahem mezi subjekty práva, jde o individualizovaný společenský vztah s individualizovaným obsahem mezi individualizovanými právními subjekty.

K ochraně hodnot socialistické společnosti je rovněž nutné, aby každá hodnota prošla procesem své individualizace. Přejedem do práva se tedy každá hodnota, ochraňovaná a preferovaná socialistickou společností, přeměňuje, podle mého názoru, v právní institut.

Vědy o státu a právu přísně rozlišují pojem instituce a institut. Právní instituci definuji jako konkrétní historicky podmíněné zformování určitého druhu společenských vztahů v organizaci. Právní institut je pak, podle mého názoru, základním teoretickoideologicky vyjádřeným elementem určité formy organizace historicky podmíněného právního vztahu či druhu právních vztahů.

Přeměnou v instituty práva se, vyjádřeno zkratkovitě, hodnoty, ochraňované socialistickou společností, „drobí“, individualizují se v množství elementů vlastních buď právu jako celku, nebo pouze určitému právnímu odvětví.

V podstatě každého elementu je však opět vyjádřen jednak zájem panující třídy společnosti, jednak je v něm obsažena hodnota společensky preferovaná a panující třídou chráněná.

V praktickém životě společnosti se však všechny sociální vztahy navzájem prolínají a působí na sebe. Vztah regulovaný právní normou, tj. vztah, na jehož rozvoji má panující třída zájem, se mezi ostatními společenskými

⁴⁹⁾ Viz Marx K., Engels B.: Spisy sv. 3. Praha 1958, str. 77 a další.

vztahy jeví jako společenská hodnota, jako realizace konkrétního sociálního významu.

Je třeba zdůraznit, že nikoli každá hodnota společensky preferovaná má v každém vývojovém období socialismu stejnou důležitost a je stejně vehementně hájena a prosazována. A nikoli všechny hodnoty socialistické společnosti lze prosazovat a hájit v procesu vývoje socialismu stejnými metodami. A navíc, jak koneckonců vyplývá i z uvedeného, pojmu hodnota užíváme v několika odlišných významech:

- hodnota znamená určitý vztah aktivního člověka k danému objektu, spojený s přesvědčením, že tento objekt může bezprostředně či zprostředkovaně uspokojit jeho potřeby;
- hodnotou rozumíme specifické společenské poslání (určení) objektů okolního světa, ve kterých se projevuje jejich pozitivní nebo negativní význam pro člověka a společnost, obsažený v jevech společenského života nebo v přírodě;
- hodnota je vlastnost objektu, jak se jeví z hlediska aplikovaných norem a angažovaných hodnotících funkcí. Hodnota je kvalita funkcí objektu;
- hodnotou ve smyslu kvantitativním se rozumí míra toho, co hodnotu vyjadřuje;
- hodnotou ve smyslu předmětném se někdy rozumí hodnotový objekt — tedy předměty, procesy, vlastnosti, vztahy, chování, osoby, systémy, pokud působí na subjekt, např. pokud uspokojují jeho potřeby atd.

Hodnocením může být označen soubor psychických procesů, funkcí, jejichž prostřednictvím se hodnota zjišťuje, odhaluje nebo se stanoví míra toho, co hodnotu vyjadřuje.

Ve všech uvedených případech lze rozlišovat objektivní a subjektivní aspekt hodnoty. Objektivní aspekt hodnoty je vyjádřen tím, že je závislá na vlastnostech, resp. funkcích objektu. Subjektivní aspekt je v tom, že hodnota je vždy spojena se zájmy člověka.

Za každým z cílů člověka se skrývá určitá hodnota, na kterou se jedinec orientuje ve své životní činnosti jako na hodnotu nejvyšší. „Schopnost... vědomí neustále a v nejrůznějších situacích usměrňovat záměry a jednání člověka k dosažení určité... hodnoty, můžeme charakterizovat jako hodnotovou orientaci.“⁵⁰⁾ Jinými slovy: hodnotová orientace je obecné hodnotící a imperativní zaměření vědomí člověka, která zabezpečuje cílevědomost jednání člověka.

Obecná hodnotová orientace socialismu je zakotvena v socialistickém společenském vědomí. Směřuje k humánním historicky progresívním hodnotám. Základním smyslem hodnotové orientace socialistického člověka je všestranný rozvoj osobnosti realizací kolektivního zájmu. Umožňuje člověku okamžitě a často intuitivně zvolit správnou variantu jednání.

⁵⁰⁾ Marxistická etika. Praha 1979, str. 122.

Hodnotová orientace, jež vyplývá z vědeckého světového názoru, je součástí uvědomění příslušníka socialistické společnosti. Realizuje se v celém systému jednání, v životním způsobu člověka, v jeho snahách a hodnotících soudech. U člověka, který má správnou hodnotovou orientaci, lze předpokládat i spolehlivost v obtížných životních situacích.

a) Abychom alespoň v rámci možností, daných aplikovanou výzkumnou technikou, získali obraz o současném stavu hodnotové orientace studentů sledovaných fakult, položili jsme respondentům otázku tohoto znění (a současně jsme jim předložili kartu): „Na tomto lístku je uvedeno 25 různých pojmů, kterým lidé přikládají ve svém životě význam. Označte pět z nich, které pro vás představují nejvyšší hodnotu, a pět z nich, které pro vás představují hodnotu nejnižší.“

Po zjištění četnosti volby uvedených jednotlivých životních hodnot dotázanými jsme seřadili hodnoty podle pozitivních a negativních voleb (viz tabulka 16).

Tabulka 16. Pořadí jednotlivých hodnot podle pozitivních a podle negativních voleb

Pořadí podle pozitivních voleb	Hodnota	Pořadí podle negativních voleb
1.	Dobry a spolehlivy životni partner	23.
2.	Pevne zdravi	25.
3.	Dobri a spolehlivi pratele	20.
4.	Harmonicky rodinny život	18.
5.	Zajimava prace	25.
6.	Laska k detem	21.
7.	Porozumeni svetu, v nemz ziji a nalezeni v nem sveho mista	17.
8.	Laska k rodicum	22.
9.	Dobre vztahy mezi lidmi	19.
10.	Vysoky stupeň vzdelanosti a možnost vzdelavat se däl	16.
11.	Být užitečný společnosti	13.
12.	Schopnost chápat umění a mít k němu přístup	12.
13.	Život v jistotě a klidu bez větších problémů	9.
14.	Pohlavní život	14.
15.	Poznávání cizích zemí	11.
16.	Volný čas na odpočinek a zábavu	15.
17.	Vysoká životní úroveň a hodně peněz	7.
18.	Být úspěšný ve sportu	4.
19.	Společenská zábava	8.
20.	Byt a pěkné zařízení	10.
21.	Dobré jídlo a pití	2.
22.	Významné postavení ve společnosti	6.
23.	Elegantní oblečení	5.
24.	Vlastní automobil	3.
25.	Vlastní sláva	1.

Z pořadí jednotlivých hodnot uvedených v tabulce podle pozitivních voleb lze zjistit, že dotázaní studenti do první poloviny řadí hodnoty socialistickou společností preferované. Projev vztahu ke společnosti v hodnotě

„Být užitečný společnosti“ nalézáme v pozitivních volbách na jedenáctém místě. To je možné, v porovnání s hodnotami zařazenými do horní části tabulky, vyložit jako orientaci dotázaných studentů spíše na osobní zájmy, spojené s rozvojem jednotlivce. Na druhé straně však můžeme konstatovat, že z pořadí hodnot podle pozitivních voleb vyplývá u většiny studentů odmítnutí konzumního způsobu života. Domníváme se, že na základě právě této skutečnosti lze vytvořit účelné metody formování hodnotové orientace studentů.

Do pořadí hodnot jsme nezařadili hodnotu „Žít v míru“, neboť tato hodnota je ve všech empirických výzkumech, jež se zabývají hodnotovou orientací, postavena dotázanými na prvé místo. Stejně zařazení hodnoty „Žít v míru“ jsme očekávali i od studentů vybraných fakult UK.

b) Ve zprávách o empirických výzkumech, zaměřených k problematice vědomí, které jsme měli možnost sledovat, jsme zjistili závažnou skutečnost: dotázaní nejednotně definují pojmy, o nichž vypovídají. Zajímalo nás, jak definují studenti sledovaných fakult určité pojmy a do jaké míry budou jejich výpovědi shodné — jednotné.

Při zkoumání právního vědomí vysokoškolských studentů jsme se proto snažili získat nejenom komplexnější informace o jejich hodnotové orientaci, ale informace o představách, které mají ve vztahu k některým *závažným* pojmům. K získání této informace byla zaměřena otázka „*Co si představujete pod následujícími pojmy a co pro vás znamenají? Pravda, náboženství, svoboda, vlast, komunismus?*“. Otázka, kterou jsme položili, byla otázkou otevřenou. Odpovědi na ni studenti formulovali samostatně.

Škála odpovědí byla velice rozsáhlá. Byli jsme nuceni, jak tomu v analogických případech vždycky je, k agregaci příbuzných odpovědí do několika málo kategorií, které vystihují hlavní myšlenky a orientaci, vyplývající z odpovědí respondentů. Tak u pojmu „pravda“ jsme utvořili čtyři kategorie, a to: *pravda je relativní pojem; pravda je poznání skutečnosti; pravda je morální hodnota; pravda je kvalita postoje k lidem*. Další dvě kategorie tvořili respondenti, kteří neodpověděli nebo jejichž odpovědi byly shrnuty pod „jiné“. Nejčastěji se vyskytoval názor, že *pravda je poznání skutečnosti*. V tomto smyslu se vyjádřilo 34 % celého výběrového souboru. Prioritní postavení má tento názor na všech zkoumaných fakultách a ve všech ročnících. Za dosti závažné zjištění považujeme, že 17,3 % dotázaných vysokoškoláků pokládá *pravdu za relativní pojem*. Toto stanovisko zaujímají nejčastěji posluchači prvního ročníku pedagogické a čtvrtého ročníku žurnalistické fakulty. *Pravdu jako morální hodnotu* uznává 15,6 % respondentů. Je to čtvrtina posluchačů prvního ročníku žurnalistiky, téměř pětina prvního ročníku pedagogické fakulty a o málo nižší počet studentů prvního ročníku lékařské a čtvrtého ročníku pedagogické fakulty. *Pravdu jako morální hodnotu* neuznává ani jeden ze

zkoumaných posluchačů čtvrtého ročníku žurnalistiky a pátého ročníku medicíny.

Pro ilustraci dále uvádím několik výroků respondentů, které ukazují velkou amplitudu názorů a stanovisek: pravda je „část společenského vědomí“, „hodně se o ní mluví a málo se vyskytuje“, „základní jistota“, „filozofická kategorie“, „velice relativní pojem“, „co právě vyhovuje většině“, „základ všeho“.

Dalším pojmem, k němuž se měli dotázaní vysokoškoláci vyjádřit, bylo *náboženství*. Odpovědi jsme agregovali do těchto tří kategorií, které, podle našeho názoru, postihují základní mínění respondentů: *náboženství je ideologie; náboženství je víra v boha, v nadpřirozené síly; náboženství není nic, je zcela bezvýznamné*. Je třeba konstatovat, že k abstraktnějšímu vymezení tohoto pojmu v podstatě nedospěl žádný respondent.

Maximum odpovědí — 41 % celého výběrového souboru — vyznělo v tom smyslu, že *náboženství je víra v boha a v nadpřirozené síly*. Tento názor je výrazně v čele na všech zkoumaných fakultách a ročnících, kde dosahuje hodnoty od 39,5 % do 46,5 % s výjimkou nejvyšších ročníků fakulty žurnalistiky a lékařské fakulty, na nichž sice zaujímá rovněž první místo, ale v nižších četnostech. Pro 17,7 % výběrového souboru je *náboženství zcela bezvýznamnou věcí či dokonce nesmyslem*. Nejvyšší počet respondentů, zaujímajících toto stanovisko, je ve čtvrtém ročníku žurnalistiky (23,5 %) a v prvním ročníku pedagogické fakulty (26,6 %). A konečně za *ideologii* je považuje 13,2 % respondentů, poněkud více posluchači prvního ročníku žurnalistiky (20,6 %) a čtvrtého ročníku pedagogiky (24,4 %).

Rovněž u tohoto pojmu se projevila *velká šíře stanovisek* od zcela záporných až po relativně kladné. Uvádím opět několik výroků: *náboženství je — „víra, kult, něco, co patří minulosti“, „unikání od reality“, „pohádky pro dospělé“, „kostely, varhanní koncert, kulturní památky“, „morální hodnota“, „dnes již zcela zbytečný jev, nesnáším, odsuzuji, zakázala bych“*.

Dalším pojmem byla *svoboda*. Téměř polovina respondentů — 47,1 % — si pod tímto pojmem představuje *základní občanské svobody, jako je svoboda slova, tisku, spolčování, možnost jednat podle svého přesvědčení* atd. Tato představa je na prvním místě na všech sledovaných fakultách a ročnících. Uvedlo ji např. 68,5 % posluchačů prvního ročníku pedagogické fakulty, 46,5 % posluchačů prvního ročníku fakulty žurnalistiky atd., až po nejnižší četnosti 5,8 % ve čtvrtém ročníku žurnalistiky. 11 % respondentů odpovědělo v tom smyslu, že *svoboda představuje pro člověka nejvyšší hodnotu*. Především to jsou posluchači prvního ročníku lékařské fakulty. 14,1 % zkoumaných vysokoškoláků považuje svobodu za *poznanou nutnost*. Tento názor je zastoupen na většině zkoumaných fakult v četnostech mezi 10 a 15 procenty, toliko v pátém ročníku medicíny jej za-

stává 27,6 % respondentů. Pro 4 % dotázaných studentů je *svoboda relativním pojmem*. S výjimkou studujících fakulty žurnalistiky jde o velmi nízké četnosti. 7 % respondentů se k pojmu *svoboda* vůbec nevyjádřilo a 16,3 % odpovědi bylo zahrnuto do kategorie „jiné“.

A nyní opět několik výroků: *svoboda* je — „předpoklad života“, „život v socialistické společnosti“, „spolu s láskou to nejhezčí, co člověk má“, „nemůže být absolutní, nevím, co si pod ní mám představit“.

Poměrně jednoznačně lze kategorizovat výpovědi k pojmu *vlast*. 5,7 % respondentů svůj názor nevyjádřilo a odpovědi jsme mohli zařadit do dvou rozsáhlých kategorií. *Vlast* je především „rodná země“. Takto odpovědělo 42,3 % respondentů, nejvíce z řad posluchačů prvního a pátého ročníku lékařské fakulty (57 % a 61 %) a nejméně z prvního a čtvrtého ročníku žurnalistiky (12 % a 35 %).

Druhou kategorii tvoří odpovědi ve smyslu „domov, země, kde žiji“. Tento typ odpovědi zvolilo celkem 39,6 % respondentů, především posluchačů prvního a čtvrtého ročníku fakulty žurnalistiky (68,9 % a 47 %). O pojmu *vlast* mají vysokoškolští studenti poměrně vyhraněný názor, jak o tom svědčí např. tyto odpovědi: *vlast* je „země, ve které žiji“, „země, kde jsem se narodila“, „určitý územní celek spolu s lidmi, kteří vytvářejí danou společnost“. Zcela ojediněle se setkáváme s výroky svědčícími o lhostejném, ba přímo záporném vztahu k vlasti jako „abstraktní pojem“, „uměle udržovaný předsudek“.

A konečně posledním pojmem, k němuž se měli dotázaní vyjádřit, byl *komunismus*. Tento pojem znamená pro většinu respondentů *podstatně lepší společnost*, než je naše současná skutečnost. 23,5 % dotázaných vyslovilo názor, že *komunismus* znamená lepší společnost, 7,6 % jej označilo za *ideál* a 4,8 % za stěží dosažitelnou *utopii*. 28,8 % jej charakterizovalo slovy „*společenskoekonomická formace*“ a 8,6 % jej pokládá za *ideologii*. Názor, že *komunismus* znamená *dokonalejší společnost*, se projevil hlavně v prvních ročnících lékařské a pedagogické fakulty (34,9 % a 32,3 %) a za *ideál* jej označilo 39,6 % posluchačů prvního ročníku fakulty žurnalistiky. Jako *společenskoekonomickou formaci* charakterizovali *komunismus* zejména posluchači prvního a čtvrtého ročníku pedagogické fakulty (34,2 % a 33,7 %) a prvního a pátého ročníku lékařské fakulty (30 % a 25,5 %) a konečně 20,6 % posluchačů prvního ročníku fakulty žurnalistiky.

Jako příklady o tomto výroku uvádím: *komunismus* je — „společenský řád, který by měl následovat po socialismu“, „budoucnost lidstva bez válek a utrpení“, „aby všechno bylo bez úplatků a front“, „vrcholné stadium společenského zřízení“.

Dotázaní studenti mají ve většině případů relativně pozitivní představy o uvedených pojmech. Jen ojediněle se setkáváme s představami v socialistické společnosti nepřijatelnými.

Negativní se však jeví fakt spočívající v tom, že přes dlouholeté světonázorové působení a výuku marxismu-leninismu jsou názory značné části dotázaných studentů velmi zjednodušené až chybné. K dokumentaci tohoto tvrzení lze uvést výpověď 17,7 % výběrového souboru o tom, že náboženství je nesmysl, u představ o pojmu „svoboda“ se jeví zřejmě netřídní pojetí tohoto pojmu u naprosté většiny dotázaných atd.

Lze konstatovat, že studenti postrádají při formulování vlastní definice pevnou oporu v marxismu-leninismu. Tak se potom např. i stává, že při výuce se operuje s pojmy, přičemž tyto pojmy si studenti definují odlišně od obsahu, který těmto pojmům dává marxismus-leninismus. Studenti pak chápou přednášenou materii zkresleně.

Takové pojmy, jako je „pravda“, „svoboda“, jsou základními pojmy, které vysvětluje marxisticko-leninská filozofie. Užívají je všechny společenské vědy. Jeví se proto nezbytným sjednotit představy studentů o pojmech na základě marxisticko-leninského učení. I tak je možné zvýšit dosah politickovýchovného působení na studenty.

Úvodem této části jsem zdůraznila, že socialistické právo ochraňuje hodnoty socialistické společnosti. Dodávám, že socialistické právo je zároveň i hodnotou socialistické společnosti. Právě proto nás při řešení otázek formování socialistického právního vědomí zajímá hodnotová orientace člověka.

Hodnotová orientace člověka, jeho vztah k okolnímu světu, normy, jimiž reguluje své chování, to vše vyplývá z jeho světonázorové orientace. Tento komplex názorů tvoří u každého jednotlivce ucelený a stabilní systém. Konkrétnímu „typu znalostí o světě odpovídá určitý typ... norem“ a na bázi „určitého typu světového názoru se formuje i určitý typ jednání lidí. Závislost a podmíněnost těchto jednotlivých složek je vzájemná“.⁵¹⁾

Rozpory, které zjišťujeme v právním vědomí některých jednotlivců a skupin, žijících v naší společnosti, jsou tedy do značné míry zjistitelné již z poznání hodnotové orientace těchto skupin a jednotlivců.

6. PRÁVNÍ VĚDOMÍ A PRÁVNÍ REGULACE SPOLEČENSKÝCH VZTAHŮ

Pokud klasikové marxismu-leninismu hovořili o nadstavbě společnosti, hovořili o ní vždy jako o nadstavbě politické a právní. Jevy, jež lze zařadit do oné části nadstavby, kterou označujeme jako politickou, jsou probrány v mnoha pracích, věnujících se této otázce. Problematikou části nadstavby, označené jako právní, se dosud příliš mnoho autorů ne-

⁵¹⁾ Mužík J. a kol.: Dialektika formování socialistického vědomí. Praha 1981, str. 31.

zabývalo.⁵²⁾ Není tedy vyjasněno ani to, co do této části nadstavby patří. Přitom však je to i právní část nadstavby, která působí na základnu. Bez jejího aktivního působení k žádoucím změnám v základně může docházet pouze sporadicky. I pro právní část nadstavby platí závěr o tom, že mezi základnou a nadstavbou existuje dialektický vztah.

Zamýšlím-li se nad existencí a působením práva v socialistické společnosti z tohoto aspektu, jeví se právo nikoli jako pouhá forma vědomí, ale jako skutečný a důležitý prostředek, sloužící k prosazení zájmu dělnické třídy v socialistické společnosti. Nebo jinými slovy: právo se z tohoto aspektu jeví jako specifická forma vyjádření zájmu dělnické třídy a zároveň specifický nástroj, sloužící k prosazení tohoto zájmu ve společnosti.

A prosadit zájem dělnické třídy ve společnosti je pak možné pomocí práva jako souboru obecně závazných pravidel chování, zformováním právních vztahů, zformulováním právních skutečností a zformováním socialistického právního vědomí.

Skutečně efektivní právní regulace společenských vztahů v socialismu není bez shora naznačeného procesu myslitelná.

V této souvislosti jsem si také uvědomila i skutečnost, že pouze velmi sporadicky lze vytvořit jedinou definici práva a velmi sporadicky lze vytvořit jedinou definici právního vědomí, neboť tyto společenské jevy jsou tak obsáhlé,⁵³⁾ že je můžeme definovat z mnoha hledisek, funkcí, jež mají ve společnosti plnit, jejich společenských poslání atd. Je otázkou, zda vůbec lze jevy, jež tvoří systémy prvního řádu, obecně definovat.

Socialistické právo, pomocí právních norem, reguluje konkrétní chování lidí v konkrétních vztazích.⁵⁴⁾ Problém však spočívá v tom, že právní norma, má-li ve společnosti efektivně působit, tedy regulovat určitý právní vztah v souladu se zájmem dělnické třídy, musí být adekvátní vůči společenským podmínkám, musí z nich vyplývat a musí si klást za cíl dosažení žádoucích změn, pro jejichž uskutečnění existují objektivní předpoklady.

Tedy při tvorbě právní normy, má-li být skutečně efektivní, je třeba respektovat zásadu, že právo jako součást nadstavby společnosti nemůže být „vyšší“, než je společenská základna. Je třeba respektovat zásadu, že právní normu je nutné tvořit alespoň na základě existujících předpokladů možného vzniku určitého vztahu. Tato možnost vzniku určitého společenského vztahu musí být obsažena v základně společnosti.

Úkolem socialistického práva je i usměrňovat socialistické společenské

⁵²⁾ Velmi graduovaně se touto otázkou zabývá např. sovětský autor S. S. Alexejev ve své práci nazvané *Problemy teorii gosudarstva i prava*, Moskva 1979, str. 230—291.

⁵³⁾ Srovnej Dojčák P.: *Právna veda, právo a zákonnosť*. Bratislava 1977, str. 61 a další.

⁵⁴⁾ Viz Kučera E.: *Regulativní funkce socialistického práva*. Právník, rok 1974, č. 2, str. 69—83.

vztahy tak, aby se vyvíjely ve vztahy komunistické. Proto socialistické právo, aby splnilo tento úkol, je třeba tvořit nejenom na základě srovnání předchozích a současných potřeb společnosti, ale i na základě prognózy budoucích společenských potřeb. A ty je nutno stanovit v přísném souladu se společenskými zájmy a společenskými cíli.

Ale sociální realita socialismu je realitou objektivně rozpornou. A socialistické právo se od těchto rozporů neodpoutává a nezakrývá je. Zdaleka však není pouze prostým zrcadlením daného stupně sociálního vývoje. Vystupuje jako nástroj sjednocení, výchovy a organizace společnosti, přičemž stanoví jako svůj cíl vymoženosti, kterých má být dosaženo, ukládá úkoly, jejichž pomocí má být těchto vymožeností dosaženo a reguluje vztahy v těchto podmínkách vznikající.⁵⁵⁾

Společenský vztah se tak regulací právní normou stává vztahem právním. To znamená, že právní vztah je formou společenského vztahu. Ale na druhé straně je společenský vztah, regulovaný právní normou, „formován“ stanovením hranic a mezí, v nichž lidé mohou jednat a vymezením žádoucích i nežádoucích činností lidí. Společenské vztahy jsou tedy společenskoekonomickým obsahem, resp. podstatou vztahů právních.

Právo, regulací společenských vztahů právními normami, vstupuje do vztahů jak v základně společnosti, tak v sociálně třídní struktuře a i ve společenské nadstavbě. Např. výrobní vztah, jenž se uskutečňuje v oblasti materiálního bytí společnosti, se regulací právní normou přeměňuje ve vztah právní. Právní forma společenského vztahu se pak nutně zpětně odráží ve vědomí lidí.

A zde i vzniká zajímavá otázka míry objektivnosti právních vztahů. Domnívám se totiž, že efektivní právní normou regulovaný právní vztah (i když právní norma je výtvozem lidí) se pro občany — subjekty právního vztahu — stává vztahem objektivním. A tento pro občany — subjekty právního vztahu — objektivní právní vztah, jehož obsahem jsou společenské, zejména ekonomické vztahy, *se aktivně zrcadlí ve všech formách vědomí.*

Právo, které je výtvozem lidí, se tak díky své obecné závaznosti, v té či oné míře, podílí na tvorbě objektivního prostředí pro vznik společenských vztahů a v té či oné míře i napomáhá tvorbě obsahu společenských vztahů.⁵⁶⁾ I v této souvislosti je problematika efektivnosti právní regulace neobyčejně závažná.

Zdůraznila jsem již, že právními normami jsou vytvořeny určité hranice

⁵⁵⁾ Viz Lenin V. I.: Spisy sv. 36. Praha 1958, str. 182.

⁵⁶⁾ Obdobně viz Knapp V.: Filosofické problémy socialistického práva. Praha 1967, str. 29—30. Srovnej i Kalenská M.: Účast pracovníků na řízení podniku v socialistických zemích. In: AUC Iuridica, rok 1977, č. 2—3, str. 91—92.

chování lidí ve společenských vztazích, vymezeny určité žádoucí a nežádoucí činnosti lidí v těchto vztazích. Tyto hranice vymezuje a činnosti stanoví zákonodárce v souladu se zájmem panující třídy na zachování, vzniku či vývoji určitého vztahu nebo vztahů, eventuálně v souladu se zájmem panující třídy na neexistenci určitého vztahu či vztahů.

Přitom ale každý subjekt, který do právního vztahu vstupuje, a to i chová-li se po právu, respektuje nejenom představu zákonodárce o tom, jak má určitý vztah vypadat, ale vnáší do tohoto vztahu i svoji vlastní představu, neboť hranice, meze, v nichž je možné jednat a souhrn činností, jimiž je možné dosáhnout určitého cíle v právním vztahu, jsou zákonodárcem stanoveny značně široce. A představa subjektu právního vztahu je determinována materiálními, politickými, ideologickými a jinými podmínkami života subjektu ve společnosti, jeho morálně volnými kvalitami a jeho právním vědomím.

Nahlížíme-li na právní vědomí z tohoto hlediska, jeví se „jako společenské vědomí žádoucího lidského chování“.⁵⁷⁾ Právní vědomí ve své normativní části se stává regulátorem jednání člověka v právním vztahu. To znamená, že právní vědomí vstupuje ve funkci regulace do společenských vztahů ve všech společenských rovinách. Je to totiž člověk, kdo právní normy tvoří, a je to opět člověk, kdo právní normy realizuje.

Právní vztah se tedy realizuje i na základě představy jedince o tomto právním vztahu. Představa jedince, která je shodná s představou zákonodárce, napomáhá regulovat společenské vztahy žádoucím směrem. Právo a právní vědomí za tohoto předpokladu pak působí v souladnosti na vývoj socialistické společnosti.

Pokud se však představa zákonodárce s představou jedinců o chování v právním vztahu dostává do rozporu — a tento rozpor pochopitelně může vznikat i v rámci stanovených hranic právní normou pro jednání lidí a nemusí jít ještě o jednání protiprávní — stává se výsledek jednání, cíl, kterého dosahujeme, průsečíkem mnoha nesouladných vůlí.⁵⁸⁾

Právní norma je určena k sociálně třídně účelové regulaci společenských vztahů. Ale sociálně třídně účelově regulovat společenský vztah, tj. regulovat vztah v souladu s hlavním cílem a k dosažení cíle, který si stanovila dělnická třída, v souladu s taktikou a strategií panující třídy socialistické společnosti, může jediné společensky efektivní právní norma. *A sociálně třídně účelová regulace společenských vztahů v socialismu je nemyslitelná bez toho, že by právní vědomí příslušníků socialistické společnosti bylo socialistickým.*

Problém právních vztahů je však ještě složitější. Složitost spočívá v tom,

⁵⁷⁾ Knapp V.: Filozofické problémy socialistického práva. Praha 1977, str. 10.

⁵⁸⁾ Viz Marx K., Engels B.: Vybrané spisy II. Praha 1978, str. 536.

že vztahy, tvořící materiální bytí,⁵⁹⁾ nejsou jen vztahy třídní. Lze je rozdělit do dvou skupin: a) vztahy uvnitř společnosti, které jsou třídní svou podstatou; b) vztahy společnosti k přírodě, jež ve své podstatě třídní nejsou.

K. Marx upozornil na skutečnost, že činnost člověka, jejímž prostřednictvím vyměňuje materii s přírodou, „... je nejenom zbavena každé společenské formy a charakterové určenosti, nýbrž je i ve své pouhé přírodní tvářnosti nezávislá na společnosti, oproštěná od všech společností...“.⁶⁰⁾

Vztahy společnosti k přírodě jsou tedy, což zdůrazňuji, *netřídní ve své podstatě*. Avšak i těmto vztahům je zprostředkována třídnost. Je zde podmíněna cílem, který společnost sleduje, společenským zájmem, jehož nositelkou je panující třída. Tedy třídnost těchto vztahů je determinována zprostředkovaně zájmem panující třídy, který je ve společnosti prosazován jako zájem dominující.

Třídnost do vztahů společnosti k přírodě je v praxi vnášena intenzitou pro dělnickou třídu, jako panující třídu socialistické společnosti, výhodných metod řízení, efektivním prosazováním třídního zájmu, zejména v socialistických výrobních vztazích, tvořících základní vztahy socialistické společnosti. Zprostředkovaná třídnost těchto vztahů je závislá na uvědomělém působení lidí.

Zpětně pak zprostředkovaná třídnost ovlivňuje tvorbu všech forem vědomí, jež existují v socialistické společnosti. Důležitou roli v tomto procesu má opět právo a i právní vědomí.

Přitom v praxi stále ještě zjišťujeme, že v některých případech není užito k řízení metod, jež jsou výhodné pro dělnickou třídu. Zjišťujeme i to, že třídní zájem dělníků se dostatečně důrazně neprosazuje.

Na některých pracovištích se např. nedodrží dostatečně přísně zásada odměňovat podle množství, kvality a společenské prospěšnosti vykonané práce. V některých případech stále ještě nedochází k sankcionování jednotlivců a kolektivů za nekvalitní práci.⁶¹⁾

Zákoník práce v hlavě čtvrté, týkající se odměňování za práci, vychází ze základního ekonomického zákona socialismu. Předpokládá odměňování podle kvality, množství a společenské prospěšnosti vykonané práce. Politickoprávní analýza zákoníku práce, probíhající v současné době, jasně potvrzuje, že naše předpisy umožňují diferencované odměňování pracovníků za práci.

⁵⁹⁾ Jinak společenským bytím přirozeně rozumím celý komplex materiálních podmínek společnosti: přírodu, populaci, materiální výrobu, prakticky vše, co existuje objektivně, tj. nezávisle na vědomí společnosti.

⁶⁰⁾ Marx K.: Kapitál III — 2, str. 363—364.

⁶¹⁾ Viz Závěrečná zpráva Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu o pracovní morálce z roku 1983.

Nedůslednost, kterou zjišťujeme v některých případech odměňování za práci, naznačuje existenci rozporů mezi platnou právní úpravou a praxí v nejdůležitějších vztazích socialistické společnosti, tj. ve vztazích výrobních, jež se v tomto uvedeném případě týkají rozdělování.

Zprostředkovaná třída, obsažená tou či onou měrou ve vztazích společnost—příroda, ovlivňuje i tvorbu všech forem vědomí socialistické společnosti, což znovu zdůrazňují. Nedostatečně zprostředkovaná třída působí proto i na vznik deformací ve vědomí některých skupin a jedinců, žijících v socialistické společnosti.

Podle mého názoru ovlivňuje negativně i formování právního vědomí, neboť i vztahy společnosti k přírodě jsou právně regulovány. Tak např. některé ekologické problémy, související s devastací krajiny, mohou být hodnoceny velmi výraznými projevy právního vědomí, vědomí morálního atd.; *odrážejí se ve všech formách vědomí člověka.*

Ale nejenom to, tyto jevy působí i na tvorbu hodnotové orientace člověka a přes tvorbu hodnot i na tvorbu světového názoru člověka. V empirickém vědomí totiž „... na rozdíl od nejobecnějších závěrů speciálních vědeckých poznatků, které světónázorového významu nabývají až v důsledku filozofickoteoretického vysvětlení, ve formách politickoduchovního osvojení světa, je od samého počátku skutečnost zachycena tak, jak se člověku jeví v jeho praktických činech a prožitcích. Tyto duchovní útvary jsou — podle Marxova vyjádření — »zapleteny do bezprostředního jazyka reálného života« nezavisle na teoretickém vědomí nebo paralelně s ním, zavádějí člověka do sféry základních otázek jeho bytí. Samy o sobě, bez speciálního teoretického »opracování« mohou posloužit jako prostředek k orientaci lidí a sociálních skupin, k vypracování společensky uznávaných ideálů a tím plnit světónázorové funkce.“⁶²⁾

V podstatě netřídními jsou nejenom vztahy společnosti k přírodě, v podstatě netřídními jsou i společenské a přírodní zákonitosti. I u nich lze vysledovat vztah k právu a vztah k právnímu vědomí.

„Netřídnost“ společenských zákonitostí je tu ovšem třeba chápat jako objektivnost, jako fakt, že objektivní společenské zákonitosti působí nezávisle na vůli, vědomí a přáních společenských tříd. Na druhé straně ovšem a) objektivní společenské zákonitosti jsou třídní v tom smyslu, že působí buď v souladu nebo v protikladu s rozdílnými zájmy tříd; b) jelikož působení společenských zákonitostí není neutrální ve vztahu k různým třídám, nejsou tyto třídy neutrální ani při jejich poznání a interpretaci. Tato interpretace zákonitostí je nutně třídní a ideologická — ideologická ve smyslu „falešného vědomí“ u tříd, kterým zákonitosti škodí, a ideologická ve smyslu vědeckosti u tříd, v jejichž prospěch zákonitosti působí.

⁶²⁾ Fedosejev P. N.: Filozofie a světový názor. In: Marxismus a současnost, rok 1978, č. 4, str. 12.

Proto socialistické právo nemůže nerespektovat společenské zákonitosti, naopak, využívá jich v zájmu vývoje společnosti v souladu se stanovenými cíli.

Co se týká přírodních, zejména biologických zákonů, týkajících se např. narození člověka, jeho smrti nebo zákonitostí plynutí času, což právě s nimi právo nepočítá jako se skupinou právních skutečností, jež jsme nazvali právními událostmi, které dávají vznikat nebo zanikat právním vztahům a působí na jejich změnu? Ve smrti nebo narození člověka či v uplynutí času nebude nikdo hledat třídnost, přesto však tyto události, jako právní skutečnosti, jsou součástí práva a stávají se nástroji, jichž je rovněž sociálně třídně užito při regulaci společenských vztahů.

Ve společnosti existují totiž všechny společenské jevy v dialektické jednotě a v dialektické rozpornosti. Všechny společenské roviny, i když určující je koneckonců ekonomická základna, se navzájem ovlivňují, působí na sebe a podle mého názoru se i prolínají. A v jednotlivých vývojových stupních společnosti se jeví složitým určit, kterou společenskou rovinu pro další vývoj třeba rozvíjet prvořadě.

Existenci společnosti si nelze představit bez konkrétního přírodního prostředí a bez toho, že by společnost nepůsobila na přírodní prostředí a přírodní prostředí neovlivňovalo danou společnost. Například problémy, jež nám vznikají v posledním období s ornou půdou, jsou způsobeny nevědeckým zásahem člověka do přírodního prostředí. Zpětně pak ovlivňují společnost, vědomí společnosti a v neposlední řadě i tvorbu zákonů na ochranu orné půdy, přírody atd. A zřejmě tak ovlivňují, dochází-li ke vzniku zákonodárství na ochranu přírody, orné půdy atd., i právní vědomí v naší společnosti existující.

7. INFORMOVANOST DOTÁZANÝCH STUDENTŮ O VYBRANÝCH OTÁZKÁCH PLATNÉHO TRESTNÍHO PRÁVA

Jedním z prvních cílů, k nimž směřujeme při formování socialistického právního vědomí, je snaha „naučit“ jedince jednat ve vztazích regulovaných právem podle právní normy. Nejde snad o to, abychom naše občany seznámili se všemi normami československého platného práva. To by dokonce ani nebylo možné. Jde spíše o to, abychom zformovali vědomí jedince, skupiny a společnosti tak, že hodnoty, jež socialistická společnost preferuje a chrání, se stanou i hodnotami každého jedince, a pravidla chování, jež jsou součástí socialistických normativních systémů, jako je např. socialistická morálka, normy slušnosti atd., se stanou člověku vlast-

ními normami, podle nichž se bude řídit ve vztazích k druhým lidem, ve vztazích ke společnosti. Socialistické právo totiž nepřestává být součástí socialistické normativní nadstavby. A normy socialistického práva regulují společenské vztahy v souladu s pravidly chování ostatních socialistických neprávních normativních systémů.

Dosáhnout tohoto základního úkolů, tedy „naučit“ jedince jednat ve vztazích regulovaných právem podle právní normy, není jednoduché. V současném období např. upozorňují statistická zjištění na velice závažný fakt spočívající v tom, že více než 48 % trestných činů ročně spáchají mladí lidé ve věku od patnácti do třiceti pěti let.

Stav právního vědomí ve společnosti má proto pro vývoj kriminality a boj s ní osobitý význam. K podstatným příčinám páchaní trestných činů patří deformace právního vědomí. A naopak pozitivní vývoj právního vědomí je významným příspěvkem pro aktivizaci veřejnosti v boji s trestnými činy. Znasobuje účinnost působení systému prevence kriminality i účinnost trestního postihu delikventů.

Seznámení se se základními normami platného trestního práva a postoje k němu mají v těchto spojitostech značný význam. A to nikoli proto, že by byl trestněprávní postih rozhodujícím činitelem potírání kriminality. Znalost trestního práva a jeho akceptace či alespoň aprobace valnou částí občanů je relevantní hlavně proto, že podle principu „nullum crimen sine lege“ tvoří podstatnou část platného trestního práva definice trestných činů, kterými jsou činy zvlášť nebezpečné pro socialistickou společnost, její stát a její občany a činy zvlášť zavrženíhodné z hlediska socialistické morálky.

Jedná se tedy předně o to, že trestněprávní kodex obsahuje vyčerpávající seznam činů zakázaných či příkázaných pod hrozbou trestní sankce a jejich poměrně zevrubnou charakteristiku. Z těchto důvodů již samotná popularizace trestního práva či seznámení s jeho základy může mít význam nejenom pro informovanost občanů, ale i pro formování jejich postojů. To platí zejména pro část populace s konformním postojem k právnímu řádu.

Z právního hlediska trestněprávní norma působí bez ohledu na to, zda je delikventovi známa či nikoli. I tento poslední moment potvrzuje, že je potřebné seznámit naše občany se základy trestního práva, a to zejména v jejich vlastním zájmu.

A. Vycházejíce z této úvahy, zaměřili jsme zkoumání trestněprávních znalostí u vysokoškolských studentů *na otázku trestnosti či beztrestnosti* těch či oněch činů, které jsme demonstrovali ve formě konkrétních příkladů. Otázku trestněprávních sankcí a ostatní souvislé otázky platného trestního práva jsme v dané spojitosti považovali za druhořadé a nevěšili jsme si jich. Položený dotaz byl formulován následujícím způsobem:

Je podle československé právní úpravy soudně trestným jednáním:

a) Vjetí do křižovatky na červenou, které způsobilo dopravní nehodu a škodu na socialistickém vlastnictví ve výši 10 000 Kčs

b) Pohlavní styk devatenáctiletého mladíka se čtrnáctiletou dívkou, která se k němu rozhodla zcela dobrovolně

c) Týrání zvířat

d) Mnohonásobná fluktuace pracovníka z jednoho závodu do druhého

e) Pohlavní styk ženatého muže se svobodnou ženou

f) Řízení automobilu v opilém stavu

g) Ponechání si nalezené peněženky s 500 Kčs

h) Násilné vniknutí do bytu jiného proti jeho vůli

ch) Věnování láhve skotské whisky obvodnímu lékaři ve spojitosti s prodloužením pracovní neschopnosti

i) Spáchání pokusu sebevraždy

j) Nesplacení dluhu dlužníkem jeho věřiteli

k) Emigrace občana z ČSSR bez příslušného povolení

l) Urážka na cti řadového občana

m) Ponechání si ušetřeného materiálu při výrobě kožichů v národním podniku jeho zaměstnanci.

Odpovědi jsou shrnuty v tabulce 17.

Na šest otázek, týkajících se poškozování majetku v socialistickém vlastnictví, nevěry, opilství, porušování domovní svobody, opuštění republiky, rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví odpovídají dotázaní studenti většinou správně. O neuspokojivé právní informovanosti svědčí odpovědi studentů na osm otázek, z nichž je podíl nesprávných odpovědí podle našeho soudu příliš vysoký (v kategorii neuspokojivých odpovědí jsou zahrnuti studenti, kteří odpověděli chybně a kteří neodpověděli vůbec). Z nich u šesti otázek neuspokojivě odpověděla více než třetina dotázaných. Většina dotázaných neví o trestnosti nálezců, kteří si ponechají cennější nalezené věci, není jim známo, že urážka na cti nepatří před trestní soud a ve spojitosti s nesplacením dluhů nerozlišují trestněprávní a občanskoprávní odpovědnost. *Téměř polovina dotázaných nemá elementární správnou představu o podplácení* a značná část dotázaných se domnívá, že lze soudně trestat případy fluktuace a týrání zvířat.

Za příliš vysoký je třeba považovat i podíl studentů, jimž není známo, že beztrestný sexuální styk je možný pouze s partnerkou starší patnácti let (13,7 %); i na pedagogické fakultě činí tento podíl 10,5 % (čtvrtý ročník) a 10,8 % (první ročník) a nižší je pouze u oboru „občanská nauka“ (3,9 %). Pokud určitá část dotázaných studentů ve svých odpovědích tvrdila nebo alespoň nevyklučovala, že naše soudy trestají pokus sebevraždy, projevila tím o našem trestním právu doslova středověkou představu.

Tabulka 17. Představy o trestnosti vybraných činů

Jednání	Hodnocení	Celkově	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
a) Poškození majetku v soc. vlastnictví (§ 137/1 tr. zák.)	správně (je) neuspokojivě	93,8 6,2	87,3 12,7	100,0 0,0	93,8 6,2	97,8 2,2	97,4 2,6	93,7 6,3	89,8 10,2
b) Pohlavní zneužívání (§ 242/1 tr. zák.)	správně (je) neuspokojivě	86,3 13,7	87,9 12,1	82,3 17,7	76,7 23,3	85,1 14,9	89,2 10,8	89,5 10,5	96,1 3,9
c) Týrání zvířat	správně (není) neuspokojivě	63,2 36,8	63,2 36,8	70,6 29,4	54,4 45,6	48,9 51,1	66,2 33,8	69,4 30,6	76,5 23,5
d) Fluktuace	správně (není) neuspokojivě	64,4 35,6	63,8 36,2	88,2 11,8	61,2 38,8	66,0 34,0	75,0 25,0	53,5 46,5	64,0 36,0
e) Cizoložství	správně (není) neuspokojivě	97,7 2,3	98,3 1,7	88,2 11,8	97,1 2,9	97,9 2,1	98,8 1,2	97,7 2,3	100,0 0,0
f) Opilství	správně (je) neuspokojivě	93,0 7,0	93,1 6,9	100,0 0,0	93,1 6,9	97,9 2,1	92,8 7,2	90,7 9,3	90,2 9,8
g) Přečin proti majetku (§ 3/1 zák. o přečinech)	správně (je) neuspokojivě	27,8 72,2	22,4 77,6	5,9 94,1	39,2 60,8	30,4 69,6	33,7 66,3	20,9 79,1	17,6 82,4
h) Porušování domovní svobody (§ 238/1 tr. zák.)	správně (je) neuspokojivě	95,7 4,3	94,8 5,2	94,1 5,9	98,1 1,9	97,9 2,1	92,8 7,2	94,2 5,8	98,0 2,0
ch) Podplácení (§ 161/1, 2 tr. zák.)	správně (je) neuspokojivě	52,1 47,9	67,2 32,8	58,8 41,2	55,3 44,7	66,0 34,0	51,8 48,2	39,5 60,5	35,3 64,7

Pokračování tabulky 17. Představy o trestnosti vybraných činů

Jednání	Hodnocení	Celkově	FŽ/1	FŽ/4	FVL/1	FVL/5	PeF/1	PeF/4	PeF/ON
i) Pokus sebevraždy	správně (není) neuspokojivě	86,2 13,8	94,8 5,2	76,5 23,5	78,6 21,4	93,5 6,5	80,2 19,8	87,2 12,8	96,0 4,0
j) Nesplácení dluhu	správně (není) neuspokojivě	12,0 88,0	15,5 84,5	17,7 82,3	13,7 86,3	10,9 89,1	12,1 87,9	12,9 87,1	2,0 98,0
k) Opuštění republiky (§ 109 tr. zák.)	správně (je) neuspokojivě	94,4 5,6	98,3 1,7	100,0 0,0	93,2 6,8	100,0 0,0	94,0 6,0	89,5 10,5	94,1 5,9
l) Urážka na cti	správně (není) neuspokojivě	21,0 79,0	22,4 77,6	17,6 82,4	20,4 79,6	34,8 65,2	17,1 82,9	21,2 78,8	15,7 84,3
m) Rozkrádání majet- ku v soc. vlast. (§ 132/1 tr. zák., § 3/1 z. o přeč.)	správně (je) neuspokojivě	94,8 5,2	96,5 3,5	100,0 0,0	90,3 9,7	97,9 2,1	97,6 2,4	95,3 4,7	92,2 7,8

Celková informovanost studentů o vybraných otázkách platného trestního práva je jednoznačně neuspokojivá. Projevené trestněprávní znalosti by nepostačovaly ani tehdy, kdyby šlo o vzorek populace složené z řadových občanů.

B. Výzkum se neomezil na pouhé zkoumání informovanosti studentů o platném trestním právu. Zaměřil se i na *postoje* studentů významné v boji s kriminalitou. V souladu s výzkumy Ústavu pro výzkum veřejného mínění a Výzkumného ústavu kriminologického při GP ČSSR, provedenými v rámci celé dospělé populace ČSSR, jsme se orientovali na otázku *pravděpodobného chování dotázaného v interakci s pachatelem a na otázku etického hodnocení konkrétních deliktů*. Obě tyto otázky jsme zkoumali na následujících konkrétních příkladech:

a) Z cizího zaparkovaného auta, které mělo otevřené okénko, si vzal občan fotoaparát v ceně 3000 Kčs.

b) Zbil pracovníka národního výboru, který v souladu s platnými předpisy nevyřídil příznivě jeho žádost o byt; tento pracovník nemohl po dva týdny chodit do práce.

c) Ve volném čase obcházel obchody a nakupoval součástky, které se těžko shánějí, např. k vodovodní instalaci. Později je prodával za ceny o třetinu vyšší. Vydělal tím asi 5000 Kčs.

d) Vzal si v národním podniku, kde je zaměstnán, různé nářadí a materiál v ceně asi 3000 Kčs pro vlastní potřebu.

e) Aby urychlil řešení tísnivé bytové situace své rodiny, ponechal předsedovi bytové komise na stole obálku s 1000 Kčs.

f) Asi před deseti hosty v restauraci vykřikoval různé urážlivé výroky o předních státních činitelích.

g) Napadl pěstmi spoluzaměstnance, se kterým měl v práci nepřijemnosti, a způsobil mu pohmožděninu; postižený byl čtrnáct dnů neschopen práce.

K měření etického hodnocení jednotlivých deliktů jsme užili techniky fiktivního souzení, kterou vyvinul Výzkumný ústav kriminologický při GP ČSSR. V souladu s touto technikou jsme dotázaného požádali, aby se vžil do fiktivní role soudce a zvolil podle svých představ o spravedlnosti u každého z popsaných příkladů jedno z následujících rozhodnutí:

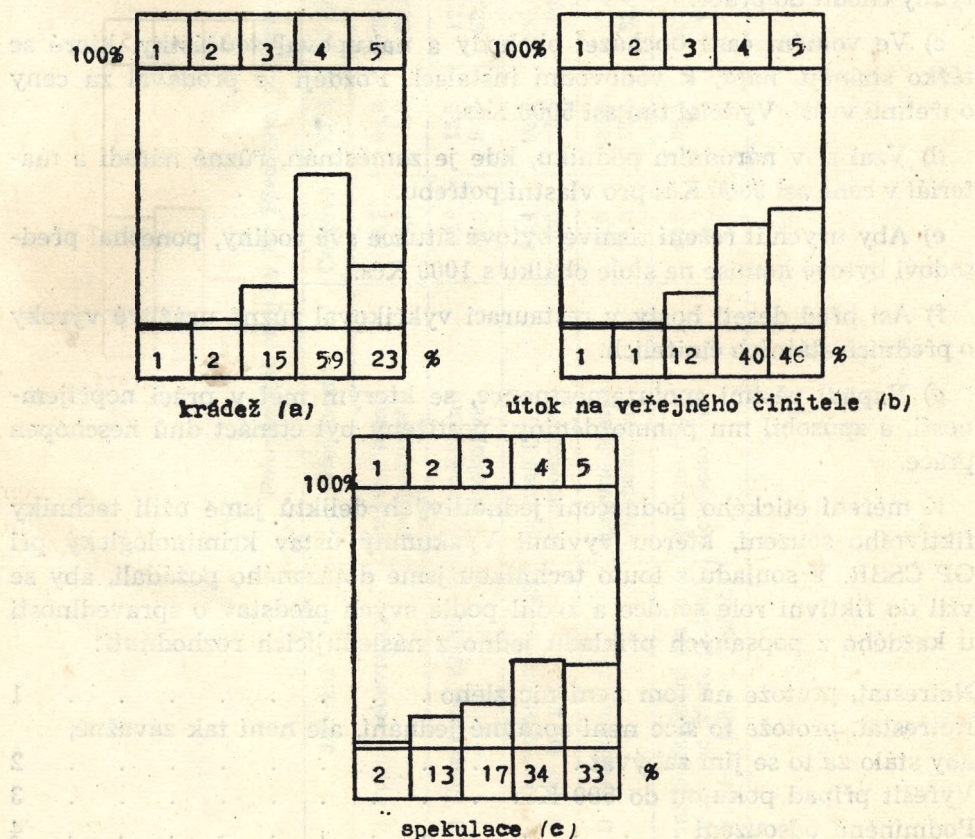
Netrestat, protože na tom není nic zlého	1
Netrestat, protože to sice není správné jednání, ale není tak závažné, aby stálo za to se jím zabývat	2
Vyřešit případ pokutou do 500 Kčs	3
Podmíněné odsouzení	4

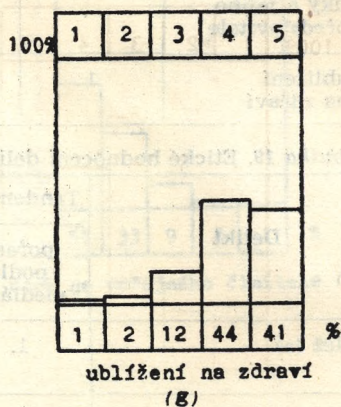
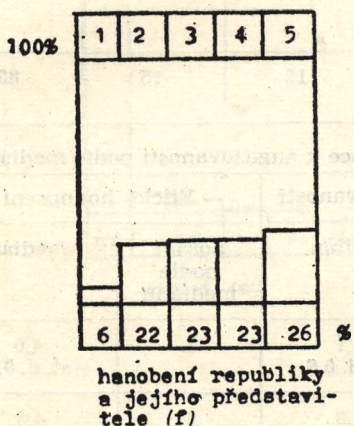
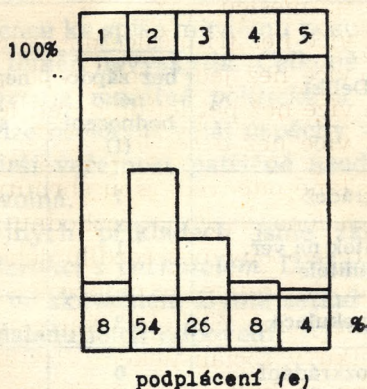
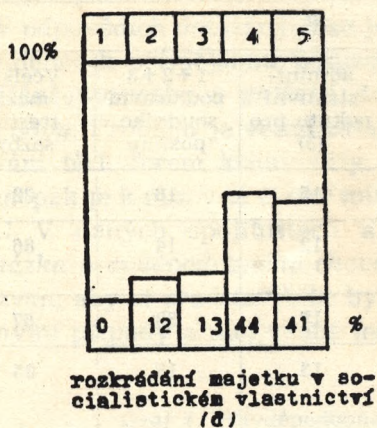
Odnětí svobody nepodmíněně

do tří měsíců	5
na více než tři měsíce do jednoho roku	6
na více než jeden rok do pěti let	7
na více než pět let do deseti let	8
na více než deset let	9

Získané odpovědi jsou shrnuty ve formě grafů. Do sloupce číslo 5 jsou soustředěna všechna rozhodnutí, vyslovující se pro nepodmíněný trest odnětí svobody bez rozdílu jeho délky. I bez matematického zpracování je z grafu zřejmé, že nejprísnější etické hodnocení vyvolaly případy útoku na veřejného činitele, ublížení na zdraví spoluzaměstnanci, rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a krádež. Výrazně mírněji je posuzována spekulace, ještě mírněji hanobení představitelů republiky a *nejmírněji* podplácení.

Graf 3. Etické hodnocení jednotlivých deliktů

Z tabulky plyne, že příkré difference mezi platným trestním právem a hodnocením studentů jsou u trestného činu podplácení, u trestného činu hanobení republiky a jejího představitele a u trestného činu spekulace.

U ostatních trestných činů se hodnocení studentů blíží hodnocení platného trestního práva. I u nich se však vyskytují některé podstatnější difference. Například, i když určitá část dotázaných posuzuje útok na veřejného činitele, kterým mu byla způsobena podobná újma na zdraví, jako v jiném případě spoluzaměstnanci, přísněji, většina dotázaných posuzuje oba útoky shodně. Podobně hodnotí určitá část dotázaných přísněji rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, kterým byla na socialistickém majetku způsobena třitisícová škoda, ve srovnání s krádeží, kterou

Tabulka 18. Etické hodnocení jednotlivých deliktů dotázanými ve srovnání s platným trestním právem ČSSR

Delikt		%				
		bez zápor- ného hodnocení (1)	nepožadu- jících sankcí (2)	admini- strativní pokutu pro (3)	1+2+3 pod úrovní soudního postihu	Vcelku v mezích trestní sazby
a	krádež	1	2	15	18	82
b	útok na veř. činitele	1	1	12	14	86
c	spekulace	2	14	17	33	67
d	rozkrádání majetku v soc. vlastnictví	0	2	13	15	85
e	podplácení	8	54	26	88	12
f	hanobení repub- liky a jejího představitele	6	21	23	50	50
g	ubližení na zdraví	1	2	12	15	85

Tabulka 19. Etické hodnocení deliktů a tendence k angažovanosti podle mediánu

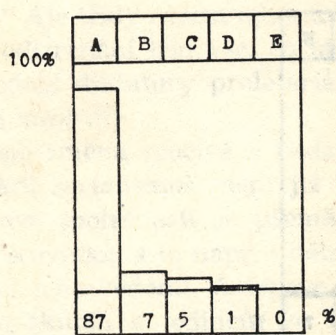
Delikt	Tendence k angažovanosti		Etické hodnocení	
	pořadí podle mediánu	medián	pořadí podle mediánu	medián
Krádež (a)	1.	1,1 st. d. 0,6	3.	4,0 st. d. 0,9
Ubližení na zdraví spoluzaměstnanci (g)	2.	1,3 st. d. 0,7	2.	4,3 st. d. 1,1
Útok na veřejného činitele (b)	3.	1,4 st. d. 0,8	1.	4,4 st. d. 1,2
Rozkrádání socialistického majetku (d)	3.	1,4 st. d. 0,8	2.	4,3 st. d. 1,2
Spekulace (c)	4.	2,0 st. d. 0,8	3.	4,0 st. d. 1,5
Hanobení republiky a jejího představitele (f)	5.	2,6 st. d. 0,9	4.	3,5 st. d. 1,8
Podplácení (e)	6.	2,7 st. d. 0,9	5.	2,3 st. d. 1,0

byla stejná škoda způsobena občanovi. Většina dotázaných však hodnotí oba útoky shodně.

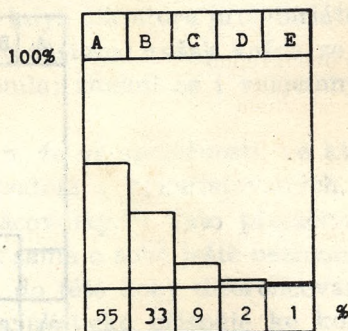
V odpovědích dotázaných se jeví tendence ke spíše mírnému posuzování. Tendence k přísnějšímu posuzování se téměř nevyskytlá. *Celkově svědčí zjištěné poznatky o potřebě dalšího rozvoje morálně politické a právní výchovy.* Problém je velmi závažný. Nelze očekávat větší úspěchy v omezování těch forem kriminality, které širší veřejnost patřičně neodsuzuje a naopak je k nim v té či oné míře blahovolná.

C. V daných spojitostech a na stejných příkladech jsme zkoumali i otázku *pravděpodobného chování v interakci s pachatelem.* Dotázaný byl vyzván, aby si představil, že by se sám ve skutečném životě setkal s uvedenými případy a měl zvolit jednu z následujících odpovědí:

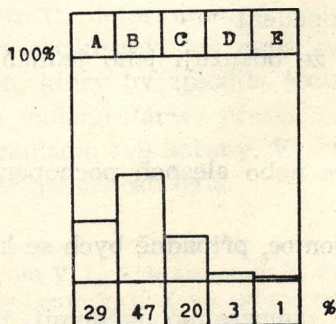
Graf 4. Pravděpodobné chování v interakci s pachatelem

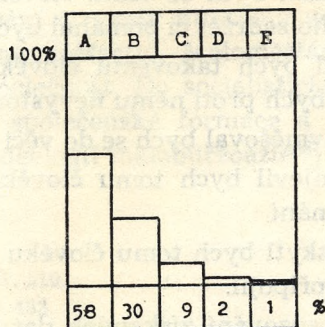
krádež (a)

útok na veřejného činitele (b)

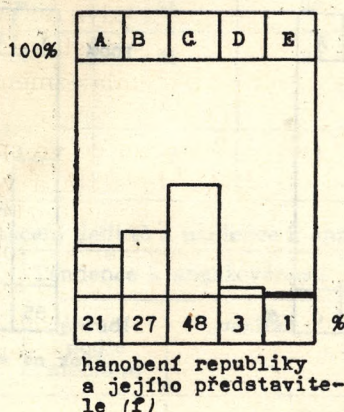
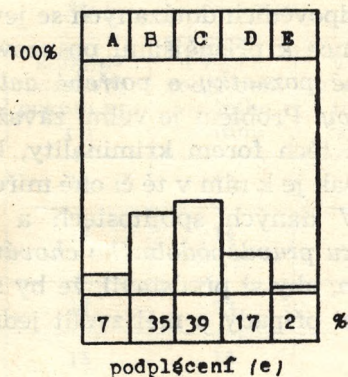
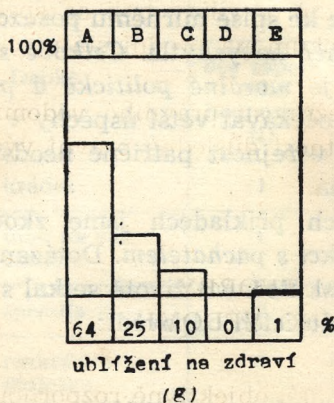

spekulace (c)

rozkřádání majetku v socialistickém vlastnictví (d)

Pokračování grafu 4. Pravděpodobné chování v interakci s pachatelem

A. Snažil bych se tomu člověku zabránit v jeho jednání nebo bych se pokusil ho zadržet či pomáhal bych k jeho dopadení

B. Dal bych takovému člověku najevo, že odsuzuji jeho jednání, ale aktivně bych proti němu nevystoupil

C. Nevměšoval bych se do věci

D. Projevil bych tomu člověku sympatie nebo alespoň pochopení pro jeho jednání

E. Poskytl bych tomu člověku nějakou pomoc, případně bych se k jeho jednání připojil.

Při posuzování získaných dat si musíme samozřejmě uvědomit, že jde o data obsažená ve výpovědích dotázaných a nikoli o jejich skutečné chování ve skutečných situacích. Odpovědi vyjadřuje graf 4.

Dotázaní studenti, jak vyplývá z jejich odpovědí, by aktivně zasáhli proti krádeži, ublížení na zdraví, útoku na veřejného činitele a rozkrádání socialistického majetku. Menší aktivitu by projeвили v boji se spekulací a nejmenší v zásazích proti verbálním útokům na přední státní činitele a zvláště proti podplácení.

Výsledky našeho zkoumání svědčí o nezralosti právního vědomí studentů vybraných fakult UK. Potvrzují nutnost důsledné právní výchovy budoucích socialistických odborníků.

8. K NĚKTERÝM PROBLÉMŮM TVORBY SOCIALISTICKÉHO PRÁVNÍHO VĚDOMÍ

Socialismus lze charakterizovat jako objektivně rozpornou společností. „Socialismus,“ píše V. I. Lenin, znamená sice „úplné odstranění tříd.“ Ale třídy rázem odstranit nelze. I když diktatura proletariátu učinila pro odstranění tříd vše, co mohla, třídy zůstaly. Avšak každá ze tříd „se v období diktatury proletariátu pozměnila; změnil se i vzájemný poměr mezi nimi“.⁶³⁾

Tato změna spočívá v podstatě v tom, že ve společnosti, ve které plně zvítězil socialismus, není již vykořisťovatelů a vykořisťovaných. Všichni členové společnosti se přeměnili v pracovníky.⁶⁴⁾ Tato přeměna jedince v pracovníka, a to např. i dělníka, však sama o sobě ještě neznamená přeměnu jeho vědomí. A teprve přeměna, do této doby diferencovaného vědomí skupin a jedinců, ve vědomí socialistické přispěje ke konečnému splnění úkolu socialismu, spočívajícímu v odstranění tříd.⁶⁵⁾

Proto difference, vznikající a existující v obecném vědomí lidí žijících v socialismu, jsou, podle mého mínění, podmíněny: a) historicky, b) působením ideologií, jež vyjadřují zájmy antagonistické ve vztahu k zájmu dělnické třídy, c) objektivní rozporností socialistické společnosti samotné.

Tyto tři determinanty, ovlivňující trvání či vznik diferencí ve vědomí lidí v socialismu, lze např. nalézt v maloměšťačtví. Maloměšťačtví není jevem, který by zplodila socialistická společnost. Do socialistické společnosti maloměšťačtví přešlo z předchozí společenské formace a zapustilo v socialismu své kořeny. Vyvinulo se z ideologií maloburžoazie⁶⁶⁾ a působí v naší společnosti dále.

⁶³⁾ Lenin V. I.: Vybrané spisy II. Praha 1950, str. 510.

⁶⁴⁾ Viz Lenin V. I.: Spisy sv. 25. Praha 1956, str. 483.

⁶⁵⁾ Viz Lenin V. I.: cit. práce.

⁶⁶⁾ Viz Mužík J. a kol.: Dialektika formování socialistického vědomí. Praha 1981, str. 183—185.

Problémy boje proti maloměšťáctví jsou velmi složité. Tuto složitost zdůraznil i komunistický básník S. K. Neumann v básni Bitevní pole v nás:

Jsme
bitevní pole,
s mozkem a srdcem, nervy všemi
každý z nás v sobě je bitevní pole . . .
tvá to vina, tvá to zásluha,
ó Moskvo!
Tak
den ze dne
v uličním shonu, v nocích bezesných
zní poraženého vzdech
zní vítězících smích,
bijí se bijí
syn maloměšťáka se synem
revoluce
. . . čas míjí,
člověk jen pomalu se vzdává
jeho dlátu
a není naděje na oddech
ó srdce!
Nechť srdce sténá a mozek
praská
bijme ho v sobě, bijme maloměšťáka . . .

Maloměšťáctví v Československu a jeho vývoj lze skutečně sledovat historicky. Jestliže uvážíme sociální strukturu československé společnosti v období po druhé světové válce, zjistíme, že maloburžoazie byla třídou značně početnou. Silně ovlivňovala jak vědomí společnosti, tak i způsob života u nás. A právě z maloburžoazie pocházela značnou měrou i inteligence. Tedy i početná část pracující inteligence byla poznamenána a ovlivněna životním způsobem a myšlením maloburžoazie.

Maloburžoazie, včetně rolnictva, byla převedena na cestu socialistické velkovýroby. Jako třída maloburžoazie zanikla. Vytvořila se nová třída socialistické společnosti — družstevní rolnictvo. Ostatní příslušníci maloburžoazie byli jednak převedeni do výrobních a spotřebních družstev, jednak jistá část maloburžoazie přešla do řad dělnické třídy. Avšak s maloburžoazií jako třídou nezanikl způsob myšlení této třídy, nezanikla její ideologie a její životní způsob.

Maloburžoazní způsob myšlení, který se projevuje i maloměstáctvím, trvá i nadále a ovlivňuje vědomí socialistické společnosti i mimo rámec bývalých příslušníků třídy maloburžoazie. Problém maloburžoazie a dokonce problém třídy buržoazie zdaleka není ještě v naší společnosti překonán. V roce 1980 žilo v naší republice přibližně 250 tisíc bývalých příslušníků maloburžoazie a asi 30 tisíc bývalých příslušníků třídy buržoazie. A i v rodinách bývalých příslušníků maloburžoazie a bývalých příslušníků třídy buržoazie vyrůstala a vyrůstá nová generace.⁶⁷⁾

Maloburžoazní ideologie a stejně tak i maloměstáctví vychází ze snahy uspokojit individuální zájem jednotlivce či skupiny bez ohledu na potřeby a zájmy společnosti. Maloměšťák je netrpělivý, pokud jeho zájem není uspokojen ihned a tak, jak on sám si představuje. Snaží se pak realizovat svůj zájem za každou cenu. Na druhé straně, protože nesjednocuje svůj zájem se zájmem společnosti a nedosahuje splnění svých tužeb ihned a bezprostředně, stává se pasívním, skeptickým a cynickým. Maloměšťák se pak snaží nespoutaně prosadit různými způsoby a rolmi, jež předvádí, přednostně svůj zájem o vlastní blahobyť a konzum.⁶⁸⁾

Tento způsob života a myšlení některých jedinců a skupin působí negativně v naší společnosti.

V souvislosti s výzkumem právního vědomí studentů vybraných fakult UK jsem se zamýšlela i nad tím, jak a kde vlastně vznikají deformace, jež ve vědomí lidí, žijících v naší společnosti, existují. Je pochopitelné, že všechny mechanismy, jež vedou ke vzniku či zachování deformací ve vědomí lidí, se nepodařilo vysledovat. Domnívám se však, že některé tyto mechanismy se jeví a není na škodu je uvést.

Existence či vznik deformací ve vědomí lidí a zejména ve vědomí právním je spjat v neposlední řadě s narušením mechanismu působení socialistického pravidla chování. V některých případech dochází k tomu, že mechanismy působení pravidel socialistických normativních systémů jsou narušeny natolik, že ani právní norma, která je sankcionována státem a jejíž dodržení je vynucováno státními orgány, nereguluje společenský vztah. Někdy je příčina narušeného mechanismu právní normy spatřována v tom, že „určené normy porušují sami funkcionáři, jejichž povinností je zabezpečovat dodržování těchto norem, anebo osoby, kterým byly tyto normy určeny“.⁶⁹⁾

Domnívám se však, že narušení mechanismu působení norem socialistických normativních systémů a především norem socialistického práva,

⁶⁷⁾ Viz Problémy pracující mládeže. Olomouc 1980, str. 38.

⁶⁸⁾ Viz Rychtařík K.: „Revolucionáři“ skepse a konzumu. Rudé právo ze dne 29. 4. 1982.

⁶⁹⁾ Afanasjev V. G.: Člověk a riadenie spoločnosti. Svoboda, Pravda 1979, str. 204.

má hlubší příčiny. Odhlédneme-li od situace, kdy příčina narušení mechanismu působení zejména právní normy může spočívat i v tom, že je špatná právní norma, musíme hledat příčinu, podle mého názoru, i v možnosti uspokojit potřebu jedince a kolektivu.

Někteří sociologové rozebírají ve svých pracích pozitivní výsledky vyrovnanosti uspokojování potřeb lidí v socialistické společnosti, přičemž poukazují na významný podíl uspokojování individuálních potřeb ze společenských fondů. Konstatují, že plná třetina potřeb člověka, týkající se zejména zdraví, vzdělání, kultury atd., je uspokojována z fondů společnosti. Zároveň však v této souvislosti poukazují na to, že naše společnost je reálně sociálně třídně diferencována obsahem práce a kvalifikací. Tento fakt musí do určité míry vytvářet i diferencované potřeby. Kladou pak otázku: „Je tempo překonávání sociálně třídní struktury v produkci a uspokojování potřeb relativně stejné či dochází k jisté arytmii? Jestliže ano, jaké jsou její sociální důsledky?“⁷⁰⁾

Nepředsevzala jsem si dát na tuto otázku odpověď. Pokud však vznikají arytmie mezi nutností potřeby a adekvátní možností uspokojení této potřeby, ovlivňuje tato skutečnost psychiku jedince, psychiku kolektivu, narušuje fungování mechanismu jak právních norem, tak i norem neprávních normativních systémů, regulujících určitý společenský vztah.

Pokud chci vysvětlit problematiku narušení mechanismu působení právní normy, neobejdu se bez zamyšlení o vztahu hodnoty, potřeby člověka k psychice člověka, psychice kolektivu a bez zamyšlení nad vznikem norem, patřících do neprávních normativních systémů společnosti.

Marxisticko-leninská teorie osobnosti pohlíží na potřeby člověka jako na jeden ze základních motivů jednání. Přitom ale zdůrazňuje, že i potřeby člověka jako individua jsou v každém okamžiku determinovány společenskohistoricky.⁷¹⁾

Člověk, který žije v určitém prostředí, který prožil určitou minulost, prožívá určitou skutečnost, transformoval a transformuje cíle, podmíněné motivacemi, pocházejícími ze zkušeností příslušníků prostředí, v němž žije, i ze zkušeností vlastních; čili jeho „osobní historií“. Přitom ale člověk je stále determinován i biologicky. Podstata této biologické determinace tkví právě v tom, že člověk se determinuje společensky, a to tak, že jedinec integruje vše to, oč ho obohacuje nebo ochuzuje společnost, v níž žije. Jedinec se tak stává osobností.⁷²⁾ Jinými slovy lze napsat, že prostředí, v němž člověk žije, naplňuje potřeby člověka předmětným obsahem.

⁷⁰⁾ Filipec J., Filipcová B.: Socialistický způsob života — skutečnost i program. Praha 1980, str. 133—134.

⁷¹⁾ Viz Marx K.: Rukopisy „Grundrisse“ sv. I, str. 183.

⁷²⁾ Viz Séve L.: Marxismus a teorie osobnosti. Praha 1976, str. 314.

Jestliže je však naše společnost třídně diferencována a pokud docházíme k závěru, že i tři základní sociální skupiny naší společnosti (dělnická třída, družstevní rolnictvo a pracující inteligence) se vnitřně diferencují, musíme připustit i fakt, že nikoli všechny potřeby určité sociální vrstvy jsou shodné s potřebami vrstev ostatních. A dále, v naší společnosti žijí i lidé, jejichž myšlení není zdaleka ještě myšlením lidí socialistické společnosti. K uspokojení svých vlastních potřeb přistupují z hlediska individualistického zájmu, který bývá i ve velmi ostrém rozporu se zájmem společnosti.

Uspokojení potřeb člověka závisí na stupni rozvoje společnosti, na možnostech této společnosti. Socialistická společnost je ještě společností mladou. Socialismus vznikl na určitém stupni vývoje společenské výroby. Vyvíjí se sice již na svém vlastním základě, to znamená, že výrobní vztahy jsou již vztahy socialistickými. Avšak podmínkou dalšího rozvoje socialismu je i postupné překonávání pozůstatků staré dělby práce a v současnosti především rozvoj výrobních sil. Rozvoj výrobních sil totiž stále ještě zaostává za rozvojem výrobních vztahů.

Tyto ekonomické skutečnosti nepochybně ovlivňují reálnou socialistickou společnost. Člověk se do této společnosti rodí, poznává ji, chápe ji a střetává se s ní. A přitom víme, že ve třídně diferencované společnosti nemusí chápání této skutečnosti jedinci a kolektivy být konformní. Realita socialistické společnosti může být chápána jedinci a kolektivy i nekonformně nebo dokonce patologicky. Tak se potom stává, že proti zájmům a potřebám společnosti stojí zájmy, potřeby a jednání jedince nebo dokonce skupiny. Znamená to tedy, že lidé realizují nebo nerealizují cíle společnosti, angažují se či neangažují za zájmy společnosti, či dokonce se proti těmto cílům a zájmům stavějí podle toho, jak tyto cíle a zájmy chápou a i podle toho, co si o těchto cílech a zájmech myslí.

Shrnu-li uvedenou myšlenku, dospívám k závěru, že ekonomické podmínky, v nichž se společnost vyvíjí, jsou pro společnost rozhodující v poslední instanci. Avšak člověk, ať již se ocitá v jakékoli situaci, jedná podle toho, jak tuto situaci chápe, to znamená podle toho, jak se situace odráží v jeho vědomí. Lidé tvoří na základě poznání ideologii, právo, morálku atd. A prostřednictvím normativních systémů, v nichž se promítá ideologie, lidé regulují společenské vztahy.

Abych mohla dále rozvést myšlenku, je ji třeba zopakovat: potřeby lidí, žijících v třídně diferencované společnosti, jsou diferencované. Zároveň je třeba k rozvinutí této myšlenky předznamenat, že potřeba jako taková má neobyčejně úzký vztah k materiálnímu zájmu. A materiální zájem se skrývá pod idejemi a myšlenkami, jež podmiňují jednání lidí. Neuspokojená potřeba tedy vytváří ve vědomí lidí pocit rozporu jejich zájmů s realitou, v níž žijí.

Úvahu o diferencovanosti některých potřeb lidí žijících v socialismu

a úvahu o vztahu této diferencovanosti některých potřeb k mechanismu působení právní normy se pokusím vysvětlit na potřebách, vedoucích k uspokojení hodnoty pevné zdraví.

Všechny výzkumy, které zahrnují do svého zkoumání hodnotovou orientaci člověka, žijícího v naší společnosti, a rovněž i výzkum právního vědomí studentů vybraných fakult UK, potvrzují, že lidé na prvé stupně svého hodnotového systému kladou hodnotu „pevné zdraví“. Hodnota „pevné zdraví“ je i preferována socialistickým státem. Výzkumy sledující obsah hodnoty „pevné zdraví“ vypovídají pak o tom, že nazírání lidí na obsah této hodnoty není jednotné. Naopak lze sledovat širokou škálu odpovědí, týkajících se obsahu této hodnoty.⁷³⁾

V Československu jsou náklady na zdravotnictví hrazeny ze společenských fondů. Onemocní-li člověk nebo pokládá-li se za nemocného, je potřeba zdraví uspokojována nikoli podle zásad socialistického odměňování (podle zásluh a práce), ale již podle potřeb. Je nepochybné, že tento způsob uspokojování některých potřeb ze společenských fondů v socialismu je významným krokem ke sblížování tříd a skupin v procesu vývoje k beztřídní společnosti. Na druhé straně přináší s sebou tato skutečnost i značné problémy, vyplývající právě z rozporu mezi možností uspokojit potřebu a velmi diferencovaným nárokem na uspokojování potřeby ze společenských fondů.

V souvislosti s uspokojováním potřeb ze společenských fondů poznamenávám, že jako obecně platný přijímáme závěr o tom, že socialistické právo „... reguluje rozdělování »podle práce« a podle jiného principu rozdělovat nemůže, především ne podle potřeb“.⁷⁴⁾ Tento závěr opíráme o vývody K. Marxe v Kritice Gothažského programu. Ale Marx snad nevyklučuje rozdělování podle potřeb v socialismu ve všech oblastech života zcela apodikticky. Píše, že od úhrnného společenského produktu dříve, než se rozdělí výrobcům, je třeba odečíst: a) úhradu spotřebovaných výrobních prostředků; b) přírážku na rozšíření výroby, rezervní nebo pojistný fond pro případ nehod, živelných pohrom atd. A od takto získané části, určené k „ukojení spotřeby“, je třeba opět srazit: a) všeobecné správní výlohy, které nepatří k výrobě, b) to, co je určeno ke společnému ukojení potřeb, jako školy, zdravotní opatření atd. A zdůrazňuje, že „tato část hned zpočátku značně poroste ve srovnání s dnešní společností a bude se zvětšovat tou měrou, jak se bude vyvíjet nová společnost“, c) fondy pro práce neschopné atd.

K. Marx i upozorňuje na to, že „oč je výrobce zkrácen jako soukromník,

⁷³⁾ Viz např. Zpráva o výzkumu úplatkářství Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu z roku 1981.

⁷⁴⁾ Hungr P., Prusák J.: Objektivní a subjektivní právo (vybrané problémy). Brno 1983, str. 41.

vrací se mu přímo nebo nepřímo jako členu společnosti“. Myslí tím, že částky, které se jedinci vracejí jako členu společnosti, jsou adekvátní množství, kvalitě a společenské prospěšnosti práce tohoto jedince? Nebo snad to, že právě tato oblast rozdělování by neměla být regulována právem? Domnívám se, že nikoli. A dále K. Marx píše, že předpokládaný způsob rozdělování je vlastní komunistické společnosti, „nikoli však jak se vyvinula na svém vlastním základě, nýbrž naopak, jak právě vychází z kapitalistické společnosti...“.⁷⁵⁾

K tomu lze pouze dodat, že naše socialistická společnost jako nižší fáze komunistické společnosti se sice nevyvinula na svém vlastním základě, ale také to již není společnost, která právě vychází ze společnosti kapitalistické. Naše socialistická společnost se již přibližně čtvrtstoletí vyvíjí na svém vlastním základě.

Domnívám se, že právě na základě společensky uznané potřeby, dochází-li k jejímu uspokojování ze společenských fondů, vzniká jedinci — členu společnosti — subjektivní právo uspokojit takovou potřebu ze společenských fondů. Realita našeho života, zdá se, je mnohem složitější, než si připouštíme. A jestliže socialistické právo má napomoci rozvoji společenských vztahů žádoucím směrem, nemůže se od této reality odpoutat. Natolik poznámka.

Empirický výzkum Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ z roku 1981, týkající se úplatkářství, zjišťuje, že největší množství úplatků je ve zdravotnictví. Takové zjištění není jistě náhodné. Rozdělování podle potřeby jedince ve zdravotnictví není dostatečně právně regulované a není zde vytvořen ani dostatečný mechanismus kontroly.

Úplatkářství je podle našeho trestního zákona trestným činem. Trestněprávní norma, postihující úplatkářství, je v Československu aplikována velmi sporadicky, ačkoli empirické výzkumy prokazují, že úplatkářství je dosti častým jevem a že ve formě úplatků je u nás „přerozdělena“ ročně nikoli zanedbatelná částka. A nikoli zanedbatelná část dotázaných (jak potvrzuje i výzkum právního vědomí studentů vybraných fakult UK) se domnívá, že úplatek je darem a není informována o tom, že jde o trestnou činnost.

Říkáme, že norma žije ve vědomí společnosti. Avšak v tomto případě lze konstatovat, a to právě na základě shora uvedených zjištění, že právní normy týkající se přijímání úplatků do vědomí lidí nepronikly.⁷⁶⁾

Příčiny existence úplatkářství leží mimo oblast práva. A dále skutečnost nedostatečné efektivnosti regulace právního vztahu právní normou nás neopravňuje k závěru, že lze takovou právní normu z našeho právního

⁷⁵⁾ Marx K., Engels B.: Vybrané spisy sv. II. Praha 1950, str. 17—18.

⁷⁶⁾ Právní norma postihující přijímání úplatků a podplácení není a nebyla dostatečně efektivní i v jiných společenských řádech.

řádu vypustit. Naopak, i když tato právní norma dostatečně efektivně nereguluje právní vztah, nemůžeme se jí zříci. Vyjadřuje totiž *oficiální* odsouzení společensky nebezpečného a morálně zavrženíhodného jednání.

Ze zjištění o existenci úplatkářství lze dovodit, že v hodnotové orientaci některých jedinců a kolektivů se jeví inverze hodnot ve srovnání s hodnotovou orientací socialistického člověka. Znamená to, že v tomto směru je i vážně narušeno socialistické právní vědomí.

Domnívám se, že rozpor mezi diferencovanou potřebou „pevné zdraví“ a možností uspokojit tuto potřebu vedl k evazi dosti častých jednání (úplatkářství) z dosahu právní regulace — tedy k narušení mechanismu působení právní normy. Jakými normami je pak regulován, v případě takové evaze jednání z dosahu právní regulace, společenský vztah člověk—zdravotnictví? Nejspíše normami, které jsou rozporné se socialistickou morálkou a protikladné normám socialistické práva, a které zřejmě, podle mého mínění, patří do oblasti norem morálky, nikoli socialistické.

V této souvislosti vzniká otázka, jak tyto normy nazvat. J. Prusák nazývá tyto normy deregulátory. Avšak pod pojmem deregulátor zahrnuje i zájmy, potřeby, hodnoty, které jsou v rozporu s právem.⁷⁷⁾

Někdy jsou tyto normy nazývány antiprávními. Avšak ani tento název přesně nevystihuje, o jaký druh norem jde. Nejde totiž o evazi jednání pouze z dosahu regulace právní normou, ale o evazi jednání z dosahu regulace i ostatními normativními systémy socialistické společnosti. Další název, jež je někdy užíván, druhotné normy, není zejména z hlediska genetického přesný, neboť geneticky druhotné je to, co je odvozeno z prvotního.

Tyto normy bychom mohli nazvat evazními (uniknutými, vyhnutými), inverzními (obrácenými) nebo divergenčními (odchýlenými, odkloněnými, rozpornými). I když si nedělám nárok na stanovení pojmu, domnívám se, že název divergenční normy bude vzniku, obsahu a působení těchto norem nejlépe odpovídat.

Jak dochází ke vzniku divergenční normy a negativnímu formování vědomí některých skupin obyvatelstva při uspokojování potřeb zdraví, pokusím se znázornit ve dvou následujících schématech (viz schéma 1 a 2).

Potřeba zdraví má velkou motivační sílu. Přitom je však známe, že ne všechny potřeby mají stejnou motivační sílu, neboť motivační síla potřeby je závislá: a) na motivační povaze potřeby a na povaze materiálního zájmu, jehož se potřeba týká, b) na míře neuspokojení jednotlivých potřeb a na stupni ohrožení hodnot, k jejichž naplnění potřeby směřují, c) na vlivu motivační a regulační síly vědomí jedince (skupiny, společnosti), a to zejména morálky, právního vědomí, estetického cítění, smyslu pro kulturu, vztahů mezi lidmi atd.

⁷⁷⁾ Viz Prusák J.: Právo v společnosti. Bratislava 1980, str. 74.

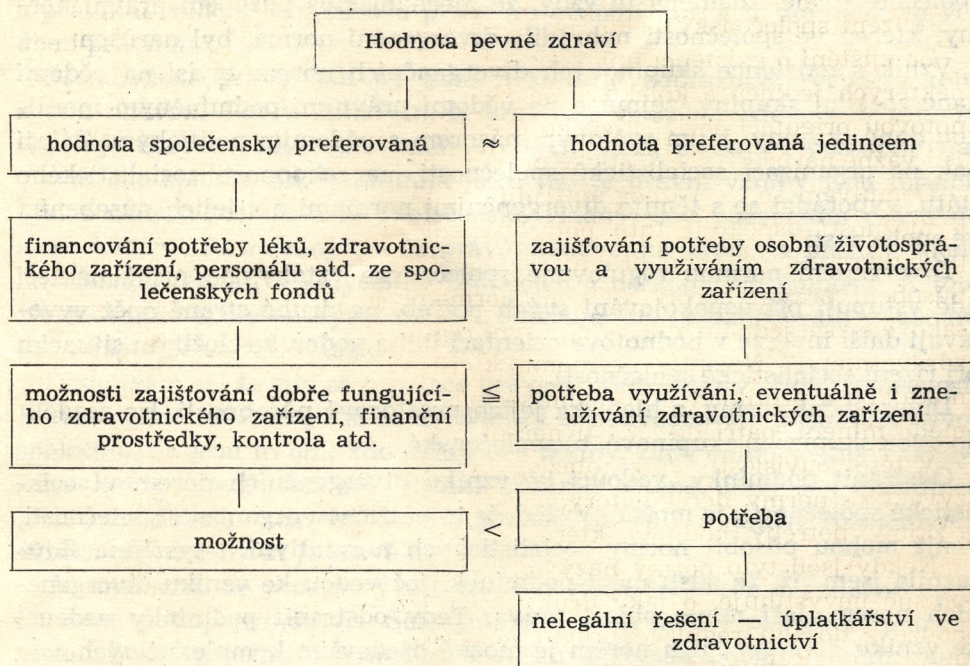
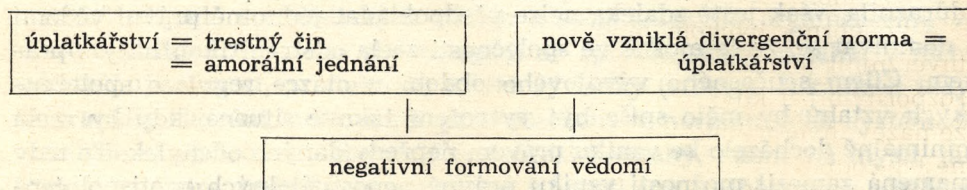
Schéma 1⁷⁸⁾

Schéma 2 (vyplývá ze schematického znázornění č. 1)

Lidé jsou ochotni přinášet oběti a nést riziko při úsilí o uspokojení svých potřeb úměrně povaze a intenzitě potřeby. Rovněž jsou s to obětovat v dané chvíli potřebu nižší naléhavosti uspokojení potřeby vyšší naléhavosti. Je nesporné, že většina se snaží uspokojovat své potřeby bez rizika, pokud je to možné, a s rizikem, pokud jinak nelze. Většina se tedy snaží uspokojit potřeby v rámci práva, společenské morálky a kultury vztahů mezi lidmi. Pokud se však lidé domnívají, že potřeby nemohou uspokojit jinak, porušují nebo obcházejí právo, společenskou morálku a narušují vztahy mezi lidmi.

⁷⁸⁾ K symbolice užito matematických značek podle ČSN 01 1001.

Jestliže dojde k regulaci společenského vztahu divergenční normou ve společnosti celé, znamená to vždy, že mechanismus působení právní normy, kterou ve společnosti nahradila divergenční norma, byl narušen.

Vznik a existence skupinových divergenčních norem závisí na vědomí dané sociální skupiny, zejména na vědomí právním, podmíněným morálkou dané skupiny, jejím světovým názorem a vědomím politickým. Záleží pak na organizaci socialistické společnosti, na schopnosti socialistického státu, vypořádat se s těmito divergenčními normami a s jejich působením ve společnosti.

Divergenční normou regulované společenské vztahy, do nichž někteří lidé vstupují při uspokojování svých potřeb, na druhé straně opět vyvolávají další inverze v hodnotové orientaci lidí a vedou ke složitým situacím při řízení socialistické společnosti.

Divergenční normy, z hlediska jejich prostorové působnosti, lze rozdělit do dvou skupin: a) skupinové, b) společenské.

Odstranit podmínky, vedoucí ke vzniku divergenčních norem v socialistické společnosti, je možné. Vyžaduje to patřičnou organizaci společnosti, v níž mohou působit normy socialistických normativních systémů. Zdůraznila jsem již, že odstranění podmínek, jež vedou ke vzniku divergenčních norem, leží mimo oblast práva. Tedy odstranit podmínky vedoucí ke vzniku divergenčních norem je možné především komplexní výchovou člověka a opatřeními ve všech oblastech našeho života, v nichž tyto normy vznikají.

V současném vývojovém stupni naší socialistické společnosti, jak jsem zdůraznila, však ještě zdaleka nelze předpokládat jednotné právní vědomí a domnívat se, že je možné ve společnosti zcela odstranit konflikty s právem. Cílem současného vývojového období v otázce regulace společenských vztahů by mělo spíše být vytvoření takové situace, kdy by zcela minimálně docházelo ke vzniku právem nepředvídaných odchylek. To tedy znamená zamezit možnosti vzniku právně nepostižitelných protispoločenských jednání efektivní regulací společenských vztahů právními normami, jež se stanou součástí společenského vědomí. Zároveň pak je nutné komplexně vychovávat člověka, žijícího v socialistické společnosti, neboť tato výchova je i výchovou k dodržování práva.

Každá společnost, sociální skupina a dokonce i jedinec si stanoví cíle, jejichž dosažení sleduje. Lidé, kteří směřují k určitému cíli, mohou však tohoto cíle dosáhnout pouze jako členové určité společnosti, určité sociální skupiny, určitého kolektivu. Jedinec, skupiny, kolektivy a společnost, pokud chtějí cílů dosáhnout nebo působit na změnu určitých jevů, musí tyto cíle a tyto jevy produkovat konkrétní aktivitou. Činností totiž lidé směřují k určitému výsledku (efektu) nebo určitým výsledkům (efektům), prostřednictvím kterých dosažení stanoveného cíle sledují.

Tato myšlenka navozuje další podněty k úvahám o působení práva a právního vědomí a o odrazu praxe ve vědomí lidí, a to zejména ve vědomí právním.

Socialistické právo, jak již jsem několikrát zdůraznila, reguluje konkrétní chování lidí v konkrétních právních vztazích. Ale právě tím, že reguluje chování lidí stanovením určitých mezí, sleduje i postupné naplnění cíle společnosti.⁷⁹⁾ Zmínila jsem již, že právní vztahy jsou formou společenských vztahů a že společenské vztahy jsou působením práva do značné míry „formovány“, a to právě stanovením hranic a mezí, v nichž lidé mohou jednat, a vytyčením žádoucích a nežádoucích činností. A toto „formování“ společenských vztahů směřuje ke „sjednocování“ jednání lidí ve společenských vztazích.

Domnívám se, že zde se regulace právem přeměňuje v řízení společnosti právem. Lidé totiž, ať již si to uvědomují či neuvědomují, působí na vývoj společnosti a jsou to oni, kdo dělají své dějiny. Lidé dělají dějiny i tehdy, když každý člověk má své vlastní vědomě chtěné účely a „výslednice těchto mnohých, různými směry působících vůlí a jejich rozmanitých účinků na vnější svět je právě historie“.⁸⁰⁾

To znamená, že proces vývoje společnosti je ovlivněn do značné míry i tím, co sledují jednotlivci. Socialistické právní normy pak podle potřeby socialistické společnosti vymezují i dosah a rozsah onoho „chtění“ konkrétních jednotlivců, v konkrétních vztazích, čímž směřují vývoj společnosti přes jednání lidí ve vztazích ke stanovenému cíli.

Sociální skupiny, jedinci a socialistická společnost, reprezentovaná v tomto případě socialistickým státem a socialistickými organizacemi, ve snaze o dosažení určitého cíle vstupují do společenských vztahů, v nichž uskutečňují činnost, produkující určité výsledky (efekty). Říkáme-li tedy, že pravidla chování, normy, jež jsou obsaženy v normativních systémech socialistické společnosti, regulují společenské vztahy, máme na mysli, jak jsem již i shora zmínila, že regulují i činnosti uskutečňované v určitých společenských vztazích. To je, regulují právě ony činnosti, produkující konkrétní výsledky (efekty), přes které směřujeme k dosažení určitého cíle. A lidé či instituce, opět tvořené lidmi, v těchto vztazích vystupují jako subjekty těchto vztahů, jako nositelé navzájem spjatých oprávnění a povinností.

Problém pak spočívá v tom, že jakákoli činnost právě proto, že je činností lidí, kteří jsou nadáni různými znalostmi, schopnostmi, vlastnostmi, mají určité potřeby a zájmy a právě proto, že je tato činnost uskutečno-

⁷⁹⁾ Viz Kučera Ed.: Regulativní funkce socialistického práva. Právník, rok 1974, č. 2, str. 71.

⁸⁰⁾ Marx K., Engels B.: Vybrané spisy II. Praha 1950, str. 408.

vána v určitých měnících se společenských podmínkách, přináší více výsledků (efektů).

Naše činnost a jednání jsou spojeny s naším poznáním společnosti a přírody. Poznání společnosti a přírody je proces, který se neustále vyvíjí. Naše poznání se prohlubuje, postupně spěje k absolutnosti. Ale tak, jak se vyvíjí poznání, tak se i ono absolutní poznání lidem vzdaluje, neboť lidské poznávání je neohraničené a nemá konce. Lidé znají pouze určitou část podmínek, v nichž žijí, a znají je pouze v určitém průřezu. Tak se stává, že lidé uskutečňují své cíle a zároveň i dospívají k výsledkům, které neměli v úmyslu vyvolat.⁸¹⁾ Tedy dosahují výsledků jak pozitivních, tak i negativních ve snaze o dosažení cíle. V některých případech pak i negativní výsledky jsou latentní a projevují se až tehdy, když se ve společnosti nahromadí a působí retardačně.

To, že lidé dospívají k výsledkům, které neměli v úmyslu vyvolat, je způsobeno jednak omezeností lidského poznání, jednak objektivní dialektikou samotného společenského a vůbec objektivního vývoje a v důsledku toho i dialektikou lidské praxe. Žádný výsledek vývoje a žádný výsledek lidské praxe není a nemůže být jen koncentrací chtěného, žádoucího, zamýšleného, kladného. Vždy je to nutně jednotu protikladů, tedy jednotu chtěného a nechtěného, žádoucího a nežádoucího, zamýšleného a nezamýšleného, pozitivního a negativního. A to ještě abstrahuji v tomto případě od deformujícího vlivu sil, působících proti našim úmyslům.

Otázkou je pak, zda tyto negativní výsledky (efekty), kterých jsme dosáhli určitou činností, se nesčítají. Jestliže tomu tak je, pak i v tomto případě platí zákon o přeměně kvantity v kvalitu. A nová kvalita, jejíž vznik jsme nepředpokládali, prodlužuje období, v němž jsme plánovali dosažení cíle.

Jestliže pak navíc cíl, jehož chceme dosáhnout, sledujeme „za každou cenu“, vedlejší negativní výsledky (efekty), které vznikají při činnosti lidí, mohou i převážit onen výsledek (efekt), jehož prostřednictvím jsme směřovali ke stanovenému cíli.

Je zřejmé, že produkce negativních výsledků (efektů) v rámci činnosti lidí negativně působí i na formování vědomí lidí, žijících v socialistické společnosti, a to zejména na formování vědomí právního, morálního, ale i politického, které právě v této oblasti je s právním a morálním vědomím velice úzce spjato.

V části nazvané „Právní vědomí a právní regulace společenských vztahů“ jsem upozornila na závěr K. Marxe o tom, že vztahy, tvořící materiální bytí společnosti, nejsou jen vztahy třídní. Záleží pak, jak jsem rovněž uvedla, na zprostředkování třídnosti těchto vztahů, zejména metodami řízení výroby, jež je hlavním rámcem, přes který společnost uskutečňuje

⁸¹⁾ Viz Mužík J.: Subjekt a objekt. Praha 1964, str. 43.

své vztahy k přírodě. K. Marx v této souvislosti dále píše: „Ve výrobě nevstupují lidé jen do vztahu k přírodě. Mohou vyrábět jen tehdy, jestliže se určitým způsobem spojí ke společné činnosti a k vzájemné výměně svých činností. Aby mohli vyrábět, vstupují do určitých vzájemných vztahů a poměrů a jen v rámci těchto *společenských vztahů a poměrů* se uskutečňuje jejich vztah k přírodě, uskutečňuje se výroba.“⁸²⁾

Domnívám se, že rovněž i nedostatky v řízení ekonomiky, jež jsou v naší společnosti konstatovány, ovlivňují negativně nejen rozvoj naší ekonomiky, ale jsou i jednou z příčin, jež negativně působí na intenzitu zprostředkování třídnosti vztahů společnosti k přírodě. Tato nedostatečná intenzita zprostředkování třídnosti vztahů společnost—příroda determinuje i vznik deformací ve vědomí některých skupin a jedinců, žijících v socialistické společnosti.

V této souvislosti lze ve zkratce připomenout některá ekonomickopolitická opatření, ke kterým došlo při budování socialistické společnosti, jež byla a jsou jevově rozporná s realizací zájmů dělnické třídy, ve společnosti a jež byla a jsou také z tohoto hlediska i kritizována. Jde např. o opatření NEPu v Sovětském svazu, jež bylo ve své době ostře kritizováno jako opatření proti prosazení zájmu dělnické třídy ve společnosti. Lze uvést i ekonomickopolitická opatření, která se pochopitelně promítají i do roviny právní, týkající se poskytování služeb obyvatelstvu soukromými malovýrobci v současnosti v ČSSR atd. Taková ekonomickopolitická opatření vycházejí z reálné společenské situace.

I když jsou jevově rozporná s cílem prosadit zejména ekonomické zájmy dělnické třídy ve společnosti, sledují přesto tento zájem. Jejich záměrem je uspořádat poměry ve společnosti tak, aby v nově uspořádaných poměrech bylo možné regulovat společenské vztahy v souladu s cíli vytyčenými dělnickou třídou. V tomto případě jde především o zajištění oprávněných potřeb pracujících, o zásobení trhu a poskytnutí služeb pracujícím.

Bylo by však neopatrným se domnívat, že tato opatření se neodrazí ve vědomí těch, kteří služby poskytují, a to ve vědomí morálním, politickém a právním atd. Je přece známe, že lidé myslí a jednají koneckonců podle toho, jak žijí, jak vyrábějí. Jedinec či skupina, zabývající se malovýrobou, nemůže neinklinovat k maloburžoaznímu způsobu myšlení, jednání a maloburžoaznímu způsobu života.

Jestliže hodnotíme současná politickoekonomická opatření jako nezbytně nutná pro další rozvoj životní úrovně pracujících, je třeba s možností negativního odrazu těchto opatření ve vědomí malovýrobců počítat a vytvořit náležitá protiopatření v oblasti ideologického působení, právní regulace a praxe, zejména národních výborů.

⁸²⁾ Marx K., Engels B.: Spisy sv. 6. Praha 1959, str. 413.

Deformace, podmíněné nedostatečnou intenzitou zprostředkování tříd-
nosti vztahů společnosti k přírodě, postihují, jak jsem již zmínila, všechny
rozhodující formy vědomí, zejména pak politické vědomí některých skupin
a jedinců, neboť na rozvoj výrobních vztahů se působí především politi-
kou. Politiku v tomto smyslu nazývá V. I. Lenin koncentrovanou ekono-
mikou, která „nemůže nemít prvenství nad ekonomikou“.⁸³⁾

Změna vědomí pracujících v socialistické společnosti v uvědomění je
jedním ze strategických cílů dělnické třídy. Změnit vědomí v uvědomění
je nezbytností, ke které směřuje výchova každého člena socialistické spo-
lečnosti a socialistické společnosti jako celku. Rozdíl mezi vědomím a uvě-
doměním charakterizuje velmi správně J. Mužík, když odlišuje kategorii
vědomí jako společenskou činnost od nevědomého dění přírodního. V ka-
tegorii uvědomělosti spatřuje pak vyjádření konkrétně historického a spo-
lečenského vztahu subjektu a objektu, ovládanosti subjektu objektem
a stupeň vlády subjektu nad objektem.⁸⁴⁾ A zcela správně píše: „Uvědo-
mělé jednání musí být založeno na pravdivém poznání podstatných prvků,
předpokladů a podmínek pro uskutečnění příslušného procesu a toto prav-
divé poznání musí být nezbytným článkem v zákonitém zřetězení celého
procesu uvědomělého jednání, článkem, bez kterého by nebylo dosaženo
cíle.“⁸⁵⁾

Zdůraznila jsem již několikrát, že podstatnou složkou socialistického
uvědomění je socialistické právní vědomí. Má-li jednání regulované
právním vědomím být jednáním uvědomělého člověka, musí socialis-
tické právní vědomí jako nezbytný komponent obsahovat kromě dalšího
i „... znalost úkolů socialistického státu, odhodlanost bránit tento stát,
a úsilí o jeho soustavné upevňování... , znalost podstaty socialistické de-
mokracie spočívající v co nejširší účasti pracujících na správě socialis-
tického státu“.⁸⁶⁾

Domnívám se, že právě těmito úvahami lze dokumentovat fakt neoby-
čejně úzkého vztahu právního vědomí k vědomí politickému, morálnímu
a ke světovému názoru, který je určující formou vědomí člověka a spo-
lečnosti. Tento fakt neobyčejně úzkého vztahu právního vědomí k poli-
tickému a morálnímu vědomí a ke světovému názoru jsem ostatně již
několikrát zmínila.

Ke světovému názoru a jeho vztahu k právnímu vědomí je třeba při-
stoupit s vědomím toho, že světový názor se rozvíjí jednak jako vědecká
teorie a jednak jako nedílná součást vědomí každého jedince. Světový

⁸³⁾ Lenin V. I.: Spisy sv. 32. Praha 1955, str. 80.

⁸⁴⁾ Mužík J.: Subjekt a objekt. Praha 1964, str. 45.

⁸⁵⁾ Mužík J.: cit. práce, str. 47.

⁸⁶⁾ Češka Zd.: Vytváření a upevňování socialistického právního vědomí občanů. Úko-
ly vědy o státu a právu v ČSSR. Ústav státu a práva ČSAV, Praha 1973, str. 281—282.

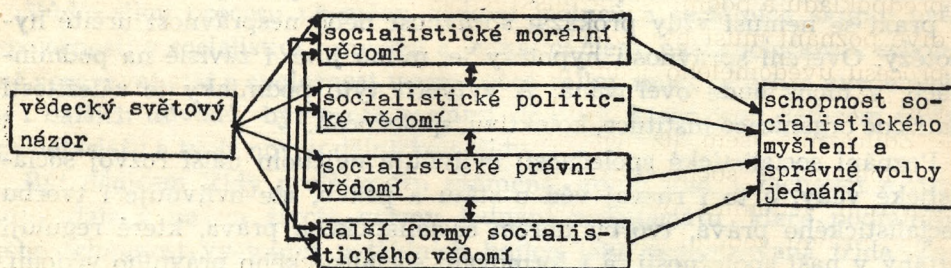
názor jako vědecká teorie vyjadřuje potřeby a zájmy tříd, týkající se poznání světa, hodnotových představ, práva i neprávnických normativních systémů. Jako nedílná součást vědomí jedince je světový názor takovou součástí osobnosti člověka, která tvoří úlohu jakéhosi „dirigenta“ myšlení a jednání člověka.

Ve světovém názoru jedince, skupiny a společnosti je determinujícím zájem. Na základě zájmu se pak tvoří vztah člověka ke společnosti, k sobě samotnému, k rodině, pracovišti aj. Zájem orientuje jedince, skupinu a společnost k dosažení cíle, podmiňuje i tvorbu hodnotové orientace.

Zájem, který je teoreticky vyjádřen ve vědeckém světovém názoru dělnické třídy — marxismu-leninismu — proniká odtud i do socialistického právního vědomí, socialistického morálního vědomí, politického vědomí atd. a navozuje schopnost uvědomělého myšlení a jednání člověka.

Tuto úvahu se pokusím znázornit schematicky:

Schéma 3

Každá, ve společnosti panující třída, určuje na základě své ideologie do značné míry obsah a formu kategorií, jež jsou užívány zejména ve společenských vědách a jež slouží i jako východiska nazírání na praktickou společenskou činnost.⁸⁷⁾ To samozřejmě ale i souvisí se stupněm společností dosaženého poznání. Panující třída vlastní i monopol společenského poznání. A je to ona, která v souladu se svými zájmy a cíli využívá veškerého poznání ve společnosti a je to i ona, která v souladu se svými zájmy a cíli toto poznání ve společnosti rozvíjí nebo usměrňuje jeho rozvoj.

Dělnická třída má objektivní zájem na rozvoji objektivního poznání. Ale to vůbec neznamená, že poznání, jehož užívá dělnická třída k rozvoji společnosti, je užíváno nestranně. Vědecké poznatky se v socialismu stá-

⁸⁷⁾ Např. v období feudalismu se i učení, jež byla výrazem třídního boje, nesmířitelnosti poddaného rolnictva s třídou feudální aristokracie, odívala do náboženského hávu a jejich výrazové prostředky se pohybovaly v ustálených, panující třídou uznaných kategoriích.

vají organickým momentem sociálního řízení. Vědeckost je v tomto případě nutně spojena s komunistickou ideovostí a světový názor dělnické třídy — marxismus-leninismus — prostupuje všemi formami socialistického společenského vědomí. V socialistické společnosti, zejména s ohledem na její vývoj k budoucnosti, se prosazují všemi metodami vědeckého řízení, formami regulace ve všech společenských rovinách komunistické ideály. A tak zde vědeckost přechází ve stranickost a zároveň stranickost v tomto smyslu se stává předpokladem vědeckosti.

Problém však spočívá v tom, že socialistická společnost, jak jsem již v této části uvedla, dosahuje poznání nikoli absolutního. I vědecké poznání je proto vyjádřeno v kategoriích, jež jsou zatíženy pouze určitým stupněm poznání objektivní pravdy. A využít poznání pro rozvoj socialistické společnosti je opět možné jenom na základě tohoto poznání. A tak se i možnost využít poznání k prospěchu dělnické třídy a všech pracujících socialistické společnosti pohybuje v určitých mezích, jež jsou dány stupněm vývoje společnosti a stupněm vývoje společenského poznání.

Každá hypotéza, směřující k poznání, se ověřuje v praxi. Avšak ani v praxi se nemusí vždy prokázat správnost nebo nesprávnost určité hypotézy. Ověření správnosti hypotézy je, mimo jiné, i závislé na podmínkách, v nichž bude ověřována. A vytvořit tyto podmínky je záležitostí příslušné organizace instituce, kolektivu, společnosti.

Poznání socialistické společnosti ovlivňuje nejenom další rozvoj socialistické vědy, a to i rozvoj věd o státu a právu, ale ovlivňuje i tvorbu socialistického práva, tvorbu norem socialistického práva, které regulují vztahy v naší společnosti, a i formování socialistického právního vědomí.

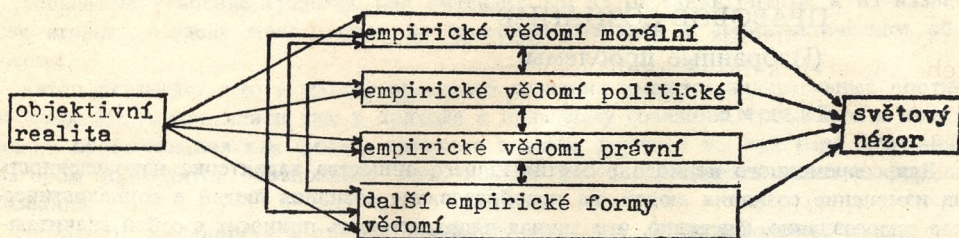
Náš život je natolik regulován právně, že člověk vstupuje vpravdě během dne několikrát do právních vztahů. Během dne pro něho právní vztah několikrát vznikne, realizuje se a zanikne. V trvalých právních vztazích žije jedinec po celý svůj život a těmito vztahy právo realizuje. V právních vztazích, jak jsem již rovněž zdůraznila, se člověk chová nejenom podle představy zákonodárce, ale i podle své vlastní představy o tom, jak tento vztah má vypadat.

Vztahy, v nichž člověk žije, ale ve většině případů nehodnotí jako vztahy právní. Hodnotí je jako svůj vlastní život. Čerpá z nich okamžité podněty pro svá rozhodnutí o dalším jednání, uvažuje na základě svých zkušeností, jež rovněž čerpá ze svého života. Život člověka, jeho vlastní zkušenosti, zážitky, působí i na tvorbu jeho právního, morálního a politického vědomí. Ve vztazích, v nichž člověk žije, a na základě forem vědomí, jež si vytvořil, formuje zpětně svůj světový názor.

Rovněž tuto úvahu se pokusím vyjádřit schematicky (viz schéma 4).

A v realitě svého vlastního života a na základě svého vlastního světového názoru vychovává člověk další generace lidí.

Schéma 4

Navíc pak člověk ve společnosti není příslušníkem jedné sociální skupiny. Naopak, je příslušníkem několika sociálních skupin. Během dne se pak mění akcent, praktická adekvátnost vazby na tu či onu skupinu. Vědomí každé ze skupin, v nichž žije, pracuje, pohybuje se, na něho působí. Tyto vlivy se navzájem prolínají a formují vědomí jedince. A přes vědomí jedince jsou i vlivy jedné skupiny přenášeny do druhých skupin, jejichž je jedinec příslušníkem.

Vůdčí silou procesu přeměny vědomí jedinců a sociálních skupin naší společnosti v socialisticky myslící a jednající členy naší společnosti, schopné spravovat stát a společnost ve prospěch celku, musí, z těchto uvedených a i dalších důvodů, být proto sociální skupiny, které jsou dědicem třídy proletariátu a tvoří novou dělnickou třídu.

Být dědicem třídy proletariátu znamená, mimo jiné, i zachovat a rozvíjet dále v našem životě normy jednání proletariátu, které podmínily jeho schopnost vystoupit v třídních bojích jako organizovaná třída. Zachovat a rozvinout takové normy jednání, jež upevňují v socialistické společnosti pocit solidarity, organizovanosti, disciplíny vůči dělnické třídě a jejímu zájmu.

Prosazovat, zachovat a rozvíjet normy jednání, upevňující pocit solidarity, organizovanosti, disciplíny a odpovědnosti vůči dělnické třídě a jejímu zájmu, prosazovat nové pokrokové myšlenky, vyžaduje v některých případech i v socialistické společnosti odvahu, motivovanou skutečností vnitřního přesvědčení o správnosti cílů, k nimž socialismus směřuje, znamená i schopnost ztotožnit osobní zájem se zájmem dělnické třídy či dokonce již schopnost podříditi osobní zájem zájmu dělnické třídy.

Hegemonem procesu budování socialismu je dělnická třída. Při vědomí faktu diferencovanosti dělnické třídy v socialistické společnosti je od dělnické třídy neodmyslitelný její předvoj v čele s komunistickou stranou. Je tomu tak proto, že komunistická strana „vstřebává do sebe předvoj“⁸⁸⁾ dělnické třídy a právě tento předvoj je vedoucí silou socialistické společnosti.

⁸⁸⁾ Lenin V. I.: Spisy sv. 32. Praha 1955, str. 13.

ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ (Избранные проблемы)

Резюме

Для современного периода развития нашего общества характерна направленность на изменение сознания людей, на преобразование сознания людей в социалистическое самосознание. Очевидно, что данная направленность приносит с собой значительные проблемы как в области теории, так и практической деятельности. Намеченные проблемы возникают также в связи с формированием социалистического правового сознания. Как раз на проблематические вопросы, возникающие при формировании социалистического правосознания, работа и направлена.

На основании материалов, полученных путем эмпирических исследований правосознания студентов избранных факультетов Карлова университета в Праге (в монографии приводятся также некоторые сведения этого исследования), а также материалов, полученных в результате сопоставления результирующих данных этого эмпирического исследования с другими исследованиями, а именно, Института исследования общественного мнения Федерального статистического управления, автор приходит к некоторым общим заключениям.

Первый раздел работы, носящий название Молодежь в социалистическом обществе, исходит из учения классиков марксизма-ленинизма о молодежи и ее положении в обществе. В данной взаимосвязи подчеркивается, что молодежь при социализме представляет собой важный фактор динамического развития социально-классовой структуры общества, она призвана к тому, чтобы продвинуть общественные отношения на более высокий уровень. По этим причинам и нужно, чтобы молодежь воспитывалась всем обществом. Дело в том, что это именно молодежь, которая в качестве молодого, нового поколения при совсем других условиях продолжает традиционную деятельность, а также посредством совсем изменившейся деятельности модифицирует старые обстоятельства. Молодежь нужно вести к пониманию действительности, что новое поколение исходит из наследства, оставленного и созданного предшествующими поколениями, то есть, из наследства отцов, которые черпали и развивали наследство, оставленное им, в свою очередь, их предшественниками. Новое поколение, таким образом, использует опыт предшествующих поколений, продолжая деятельность этих поколений. В то же время оно обогащает эту деятельность новыми сведениями, опытом, которые приносят также новые формы и методы деятельности.

Фактом определенного отрицания, отрицания принимаемого наследства также деятельность общества в определенной степени осложняется. И так раз в данном осложнении состоит более или менее сложное взаимоотношение между новым поколением и поколением наследство передающим. В этом и состоит субъективная сторона противоречия двух поколений, которая по сути дела определяется отношением поколений к наследству, какой-то оценкой этого наследства. Указанное противоречие, хотя оно и в определенные периоды может создавать конфликтные ситуации в обществе, представляет собой одну из движущих сил общественного развития.

В данном разделе указывается также на то, что в силу того, как общество уделяет молодежи максимальное внимание, возникает в жизни общества новое явление: период между детством и молодостью человека становится более продолжительным. В заключении раздела, посвященного молодежи, подчеркивается то, что приоритет

в новом поколении сохраняет за собой рабочая молодежь. Ее положение определяется незаменимой ролью рабочего класса в социалистическом обществе.

Решающее ударение ставится, как вытекает это из названия работы и из названия второго раздела монографии, на правовом сознании в социалистическом обществе.

Автор указывает, что в теории правового сознания имеются значительные противоречия. Их можно найти уже в подходе к правовому сознанию, состоящем в понимании правосознания как формы сознания одними, другими же как вида сознания. Автором приводится обоснование того, почему ею употребляется понятие формы сознания.

Неясности, имеющиеся в теории правового сознания, и противоречия между отдельными авторами — теоретиками правового сознания выражены также в факте наличия более десяти определений правового сознания. Этот факт вызван, с одной стороны, отрывом исследования правового сознания от практики, а с другой, подходом к правовому познанию как общественному понятию с разных аспектов. Явление типа правовое сознание является весьма сложным, его взаимоотношения с окружающим миром являются многосторонними. Это значит, что следующие попытки относительно определения правового сознания лишние до тех пор, пока правовое сознание не будет познанным нами во всех взаимосвязях и в связи с целями, с которыми социалистическое общество связывает формирование социалистического правового сознания. Несмотря уже на то, что определить явления, представляющие собой системы первого порядка, в общем плане можно лишь спорадически.

Правовое сознание в социалистическом обществе остается сознанием классовым. Дело в том, что социалистическое общество продолжает оставаться классовым обществом. И в этом классовом, хотя и неантагонистическом, обществе не имеется еще единое общественное сознание, присущее всему обществу. Неоднородность сознания социалистического общества — мы придерживаемся мнения, что правовое сознание представляет собой форму общественного сознания — находит поэтому свое проявление также в правовом сознании.

Классовость правового сознания в социалистическом обществе дана объективно. Она определяется экономическими, социальными и политическими условиями, при которых развивается социализм и при которых в социалистическом обществе существуют классы. И не только, по отношению к внутренней дифференциации классов при социализме, дифференцируется также правовое сознание отдельных классов. Можно говорить также о групповом и индивидуальном правовом сознании. Следовательно, при социализме существует как *социалистическое правовое сознание*, носителем которого является авангард социалистического общества, так *групповое и индивидуальное правовое сознание*. Групповое и индивидуальное правовое сознание может к социалистическому правовому сознанию более или менее приближаться или в некоторых случаях оно может даже находиться в противоречии с ним. Правовое сознание группы, которое находится в противоречии с социалистическим правовым сознанием, оказывает на развитие социалистических общественных отношений довольно отрицательное влияние.

Социалистическое правовое сознание представляет собой составную часть самосознания социалистическим образом думающего и действующего человека. Самосознание, по сути дела, является совокупностью общественных главных идей, которые в данной эпохе руководят деятельностью людей, направляя ее по определенному направлению и на определенную цель.

По этим причинам автор подчеркивает необходимость как можно самого точного отражения предметов или явлений в сознании. Она задумывается над назначением

науки, идеологии общественного сознания, над их единством и разницей между ними. Говоря о науке, идеологии, общественном сознании, мы говорим о них как об одном явлении, но в то же время мы чувствуем, что науку, идеологию и общественное сознание нельзя полностью отождествлять. В чем же состоит разница между наукой, идеологией и общественным сознанием?

Научное мышление всегда относится к идеологии. Оно относится к ней таким образом, что каждое научное мышление является идеологией, но не каждая идеология представляет собой научное мышление. Идеология — это верное и прогрессивное отражение действительности лишь тогда, когда она является идеологией классов и сил, которые не заинтересованы в фальсификации отражения действительности и в маскировке своих действительных замыслов и планов.

Идеология, понимаемая как общественное сознание — то есть, идеология в более широком смысле слова — включает как элементы науки, так и ненаучные элементы. С победой идеологии рабочего класса начинается процесс, в котором постепенно в общественном сознании отмирают ненаучные элементы и побеждают научные черты.

Научное мышление, правда, включает определенные черты, характерные для идеологии, в то же время, однако, оно представляет собой новое качество мышления. В понятие „научное мышление“ следует поэтому вложить новое содержание, которое не совпадает с содержанием понятия идеологии в традиционном значении этого понятия. Понятие „идеологическое сознание“ обозначает продолжение и в то же время качественное преодоление — можно написать диалектическое воспроизводство — еще идеологически несформированного „общественного сознания“. Понятие „научное сознание“ обозначает диалектическое воспроизводство „идеологического сознания“ наукой.

Отдельные формы общественного сознания, в свою очередь, отличаются от идеологии и друг от друга специфическим выражением интересов определенного класса, слоя и специфическими методами, с помощью которых эти интересы в обществе продвигаются. И насколько идеология является научной, настолько научными являются также отдельные формы сознания.

Для регулирования общественных отношений важной является также ориентировка человека относительно ценностей. Действия, регулируемые правом, то есть, действия субъекта правоотношения, отличаются от действий юридически не регулируемых. Они отличаются также тем, что в данных действиях выражается как отношение к другому субъекту или субъектам правоотношения, так как правоотношение представляет собой отношение между субъектами, выступающими в нем в качестве носителей прав и обязанностей, так и отношение действующего субъекта к социалистическому государству, которое является представителем социалистического общества.

В действиях субъекта правоотношения, таким образом, содержится также ценностное отношение индивида к обществу, в котором он живет, а также к другим индивидам, признание общественных интересов, индивидуальных интересов, личности человека и т. д. С вышеуказанных аспектов правоотношения в определенной степени являются диспозиционными. Таковыми они являются также в том смысле, что правовое отношение представляет собой отношение, направленное на определенный объект. Ценности, охраняемые правовой нормой, регулирующей правовое отношение, приобретают, таким образом, особый субъективно смысловой замысел, который именно направлением правоотношения на объект и осуществляется.

В обществе правовые отношения установились как сеть определенных ценностных значений. В соответствии с тем, в какую отрасль права можно эти отношения вклю-

чить, нами определяется также иерархия ценностей, охраняемых нормами определенной отрасли права. Естественно, что ценности обществом предпочитаемые и охраняемые господствующим классом, не вступают в правовые нормы, или же в право непосредственно. С одной стороны, они перед своим вступлением в право фильтруются правосознанием в теоретическом плане, а с другой, с точки зрения формы, однако, при сохранении содержания, преобразуются в институты права. Такое преобразование является необходимым; право употребляет совсем другие выражения, понятия, категории и т. д., чем, напр., этика, философия и т. п.

Именно в силу того, что право является регулятором правоотношений, именно в силу того, что правоотношение представляет собой всегда отношение между субъектами права, дело касается индивидуализированного общественного отношения с индивидуализированным содержанием между индивидуализированными субъектами права. В целях охраны ценностей социалистического общества необходимо также то, чтобы всякая ценность прошла процесс своей индивидуализации. Переходом в право всякая ценность, таким образом, охраняемая и предпочитаемая социалистическим обществом, меняется в институт права.

Науки о государстве и праве строго различают понятие учреждение и институт. Автор поэтому первое определяет как конкретное, исторически обусловленное, сформирование определенного вида общественных отношений в организации. Правовой институт, в свою очередь, она считает основным теоретически и идеологически выраженным элементом определенной формы организации исторически обусловленного правоотношения или вида правоотношений. Преобразованием в институты права, коротко говоря, ценности, охраняемые социалистическим обществом, „раздробляются“, индивидуализируются в множество элементов, присущих либо праву в целом, либо только определенной отрасли права. В природе каждого элемента, однако, опять же выражены интересы господствующего класса общества, а также ценность, которая господствующим классом предпочитается и охраняется.

В практической жизни общества, однако, все социальные отношения взаимопроникают друг друга и взаимодействуют друг на друга. Отношение, регулируемое правовой нормой, т. е., отношение, в развитии которого господствующий класс заинтересован, среди других общественных отношений представляется как общественная ценность, как реализация конкретного социального значения.

Таким образом, общественное отношение вследствие регулирования правовой нормой становится правовым отношением. Это значит, что правовое отношение представляет собой форму общественного отношения. С другой стороны, однако, общественное отношение, регулируемое правовой нормой, „формируется“ путем определения границ и пределов, в которых люди могут действовать и путем определения желательной и нежелательной деятельности людей. Следовательно, общественные отношения представляют собой социально-экономическое содержание, или же сущность правовых отношений.

Право посредством регулирования общественных отношений правовыми нормами вступает в отношения как на уровне базиса общества, так и на уровне социально-классовой структуры и на уровне общественной надстройки. Напр., производственное отношение, которое осуществляется в области материального бытия общества посредством регулирования правовой нормой преобразуется в правовое отношение. Юридическая форма общественного отношения находит потом неизбежное отражение в сознании людей.

В данной взаимосвязи возникает также интересный вопрос о мере объективности правовых отношений. Автор приходит к заключению, что эффективной правовой нормой регулируемое правовое отношение (хотя и правовая норма представляет

собой создание человеческое) для граждан — субъектов правового отношения — становится объективным отношением. Это для граждан объективное правовое отношение, содержанием которого являются общественные, в частности, экономические отношения, находит активное отражение во всех формах создания.

Право, представляющее собой создание людей, благодаря своей всеобщей обязательности в определенной степени принимает участие в создании объективной среды для возникновения общественных отношений и в определенной степени содействует формированию содержания общественных отношений.

Каждый субъект, вступающий в правовое отношение, хотя и ведет себя согласно праву, уважает не только представление законодателя о том, как определенное отношение должно выглядеть, но приносит в данное отношение также свое собственное представление, так как границы, пределы, в которых можно действовать, и совокупность действий, посредством которых можно добиться определенной цели в правовом отношении, законодателем определены значительно широко. Представление субъекта правового отношения определяется материальными, политическими, идеологическими и др. условиями жизни субъекта в обществе, его моральными и волевыми качествами и его правовым сознанием.

Если рассматривать правовое сознание с указанной точки зрения, то оно представляется как общественное сознание желательного поведения людей. Правовое сознание в своей нормативной части становится регулятором поведения человека в правовом отношении. Это значит, что правовое сознание в функции регулирования вступает в общественное отношение на всех общественных уровнях. Дело в том, что именно человек создает правовые нормы и именно человек эти правовые нормы реализует.

Правовое отношение, таким образом, реализуется также на основе представления лица об этом правовом отношении. Представление лица, которое совпадает с представлением законодателя, содействует регулированию общественных отношений в желательном направлении. Право и правовое сознание при такой предпосылке оказывают согласованное воздействие на развитие социалистического общества. Поскольку, однако, представление законодателя и представление отдельного лица о поведении в правовом отношении не совпадают, попадают в противоречия — такие противоречия могут, естественно, возникать также в рамках установленных правовой нормой границ для поведения людей, дело не должно касаться еще противоправных действий — результат действий, цель, достигаемая нами, становится пересечением многих несогласованных волей.

Путем эмпирических исследований можно наблюдать за уклоном некоторых действий от сферы правового регулирования. Когда действия людей не регулируются нормами права и другими социалистическими нормативными системами, тогда в обществе стихийно возникают нормы, которые такие действия регулируют. Такие нормы автор назвала дивергентными (отклоненными, противоречивыми). Каким образом такие нормы возникают, этим автор занимается в последней главе работы, названной „К некоторым проблемам формирования социалистического правового сознания“.

Из выявления факта взяточничества она выводит, что в ориентировке некоторых лиц и коллективов на ценности имеется инверсия ценностей по сравнению с ориентировкой социалистического человека. Это значит, что в указанном направлении серьезно нарушено социалистическое правовое сознание.

Социальные группы, отдельные лица и социалистическое общество, представляемые социалистическим государством и социалистическими организациями, в стремлении добиться определенной цели, вступают в общественные отношения, в которых осу-

ществляют деятельность, производящую определенные результаты (эффекты). Правила поведения регулируют как раз те действия, которые приводят к конкретным результатам (эффектам), посредством которых мы идем по направлению к достижению определенной цели. Люди, учреждения, опять же людьми создаваемые, в этих отношениях выступают в качестве субъектов этих отношений.

Проблема состоит в том, что любая деятельность, именно вследствие того, что она является деятельностью людей, наделенных разными знаниями, способностями, свойствами, имеющих определенные потребности и интересы, и именно потому, что эта деятельность осуществляется в определенных меняющихся общественных условиях, приносит больше эффектов.

Наша деятельность и поведение связаны с нашим познанием общества и природы. Познание общества и природы — это постоянно развивающийся процесс. Наше познание углубляется, постепенно приближаясь к абсолютности. Но по мере развития познания это абсолютное познание отдалается, так как человеческое познание является неограниченным, не имеет конца. Люди знают лишь определенную часть условий, в которых они живут, зная их только в определенном срезе. Таким образом случается, что люди, осуществляя свои цели, в то же время приходят также к результатам, которые в их планы не входили. Это значит, что они достигают как позитивные, так и отрицательные результаты в процессе стремления к достижению цели. В некоторых случаях отрицательные результаты могут быть латентными и проявляются только тогда, когда они в обществе накопятся и оказывают замедляющее воздействие.

Факт, что люди приходят к результатам, которые они вызвать не намеревались, имеет свои причины как в ограниченности человеческого познания, так объективной диалектике самого общественного и вообще объективного развития и, в силу вышесказанного, также диалектике человеческой практической деятельности. Любой результат развития и любой результат человеческой практической деятельности не является и не может являться одной концентрацией желаемого, желательного, преднамеренного; положительного. Это всегда неизбежно единство противоположностей, то есть единство желаемого и нежелаемого, желательного и нежелательного, преднамеренного и преднамеренного, положительного и отрицательного. Автор, кроме того, еще абстрагирует в данном случае от деформирующего влияния сил, действующих против наших замыслов.

И если, сверх того, цель, которой мы хотим добиться, преследуется нами „любимой ценой“, то побочные отрицательные результаты (эффекты), возникающие в ходе деятельности людей, могут превысить даже тот результат (эффект), посредством которого преследовалась нами намеченная цель. Очевидно, что создание отрицательных результатов (эффектов) в рамках деятельности людей оказывает отрицательное воздействие также на формирование всех форм общественного сознания.

Наша жизнь настолько урегулирована в юридическом плане, что в самом деле человек в течение дня несколько раз вступает в правовые отношения. В течение дня правовое отношение для него несколько раз возникает, реализуется и прекращается. В постоянных правоотношениях отдельное лицо живет всю свою жизнь, посредством этих отношений оно реализует право. Отношения, в которых человек живет, он, однако, в большинстве случаев не оценивает как правовые. Он оценивает их как свою собственную жизнь. Из них он черпает мгновенные импульсы для своих решений относительно дальнейшего своего поведения, рассуждает на основе своего же опыта, который черпается им также из собственной жизни. Жизнь человека, его опыт, впечатления, оказывают воздействие также на формирование его правового, морального и политического сознания. В отношениях, в которых лицо живет и на

основании форм сознания им созданных, оно в обратном направлении формирует свое мировоззрение.

Отдельное лицо в обществе не является членом одной социальной группы. Наоборот, оно является членом нескольких социальных групп. В течение дня меняется ударение, практическое соответствие взаимосвязи с определенной группой. Сознание каждой группы, в которых оно живет, работает, движется, оказывает влияние на него. Эти влияния взаимопроникают друг друга, формируя сознание индивида. И посредством сознания его влияния одной группы переносятся в другие группы, членом которых лицо является.

Автор на основании заключений приходит к тому, что ведущей силой процесса преобразования сознания отдельных лиц и социальных групп нашего общества в социалистически думающих и действующих членов нашего общества, способных управлять государством и обществом в пользу всех, должны быть социальные группы, которые являются наследником класса пролетариата и образуют новый рабочий класс.

Ей подчеркивается, что быть наследником класса пролетариата — это, между прочим, представляет собой также сохранение и дальнейшее развитие норм поведения пролетариата в нашей жизни, которые обусловили его способность выступать в классовой борьбе как организованная сила. Сохранение и развитие таких норм поведения, которые укрепляют в социалистическом обществе чувство солидарности, организованности, дисциплины по отношению к рабочему классу и его интересам.

Продвижение, сохранение и развитие норм поведения, укрепляющих чувство солидарности, организованности, дисциплины и ответственности по отношению к рабочему классу и его интересам, продвижение новых прогрессивных идей — это требует в некоторых случаях также в социалистическом обществе смелости, мотивированной наличием внутреннего убеждения в правильности целей, которых социализм добивается, это также способность отождествить личные интересы с интересами рабочего класса, или же даже способность подчинить личные интересы интересам рабочего класса.

Гегемоном процесса строительства социализма является рабочий класс. С осознанием факта дифференциации рабочего класса в социалистическом обществе от рабочего класса неотъемлем его авангард во главе с коммунистической партией. Это имеет место потому, что коммунистическая партия — сказано словами Ленина — вбирает в себя авангард рабочего класса и именно этот авангард представляет собой ведущую силу социалистического общества.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

IURIDICA MONOGRAPHIA XLV — 1985

PRÁVNÍ VĚDOMÍ

(Vybrané problémy)

Doc. JUDr. JANA SLUNEČKOVÁ, CSc.

Recenzoval: akademik Viktor Knapp

Redakční rada: prof. JUDr. Zdeněk Lukeš, CSc. (předseda), doc. RSDr. Ján Gronsý, CSc. (místopředseda), JUDr. Karel Malý, CSc. (tajemník), doc. JUDr. Dagmar Císařová, CSc., prof. JUDr. Jaromír Kincl, DrSc., prof. JUDr. Ing. Eduard Kučera, DrSc., doc. JUDr. Jiří Svestka, DrSc.
Vydala Univerzita Karlova, Praha 1985

[D] Obálku navrhl Jaroslav Příbramský

[D] Graficky upravil Jiří Kreuziger

Dáno do tisku 30. 1. 1985

Vytiskl Tisk, knižní výroba, n. p., Brno, závod 1

Vydání 1. Náklad 500 výtisků Tem. sk. 02/20 Brož. Kčs 10,—